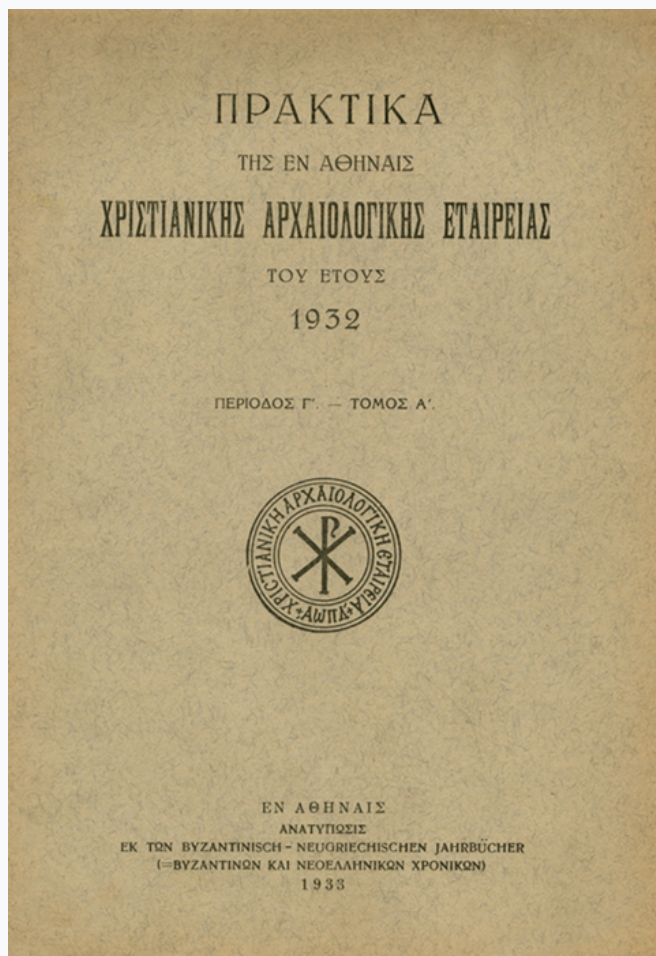

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1933)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ'

Οι μετά τρούλλου ναοί της μεταβατικής εποχής.
(Συμβολή εις την ιστορίαν των τύπων της
βυζαντινής αρχιτεκτονικής)

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1348](https://doi.org/10.12681/dchae.1348)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ. (2013). Οι μετά τρούλλου ναοί της μεταβατικής εποχής. (Συμβολή εις την ιστορίαν των τύπων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 97-127.
<https://doi.org/10.12681/dchae.1348>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι μετά τρούλλου ναοί της μεταβατικής εποχής.
(Συμβολή εις την ιστορίαν των τύπων της
βυζαντινής αρχιτεκτονικής)

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ' • Σελ. 97-127

ΑΘΗΝΑ 1933

Ε΄ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ὑπὸ

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ.

ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΡΟΥΛΛΟῦ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

(*Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν τύπων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς*).

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἡ διάκρισις τῶν διαφορῶν τύπων τῶν μετὰ τρούλλου ναῶν τῆς πρώτης χιλιετηρίδος, ἰδίᾳ δὲ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν δὲν εἶναι σαφῶς καθωρισμένοι. Τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς παρατηρουμένας προσεγγίσεις, ἀναμίξεις καὶ συνδυασμοὺς τῶν τύπων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰ ὑπάρχοντα κενὰ καὶ τὴν ἀνεπαρκῆ ἔρευναν τῶν μνημείων. Νέαι ὅμως ἐπ' αὐτῶν μελέται, ἀποκαλύψεις μνημείων δι' ἀνασκαφῶν καὶ ὄρθαι ἀποκαταστάσεις ἄλλων, γινόμεναι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καθιστοῦν σήμερον τὴν σειρὰν τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν μνημείων ἐκάστου τύπου ὅπωςδὴποτε πληρεστέραν, οὕτως ὥστε καὶ τὰ εἶδη ν' ἀποχωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων καλύτερον καὶ ὁ βαθμὸς τῶν ἀναμίξεων νὰ καθορίζεται ἀκριβέστερον εἰς τὰ μνημεῖα τῶν κυρίων χωρῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ *τυπολογικὴ μέθοδος* τοῦ χωρισμοῦ τῶν μνημείων δὲν εἶναι βεβαίως ἐπαρκὴς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· οἱ *καλλιτεχνικοὶ παράγοντες* εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι καθορίζουν τοὺς κυρίους χαρακτῆρας τῶν μνημείων, τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεώς των καὶ τὰς οὐσιώδεις διαφορὰς αὐτῶν κατὰ τόπους καὶ ἐποχάς. Δὲν εἶναι ὅμως ὀρθὸν νὰ παραβλέπεται ἡ σημασία τῆς τυπολογικῆς ἐξετάσεως, ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἡ «*εἰκονογραφία*» τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ σαφὴς διάκρισις τῶν τύπων καὶ ἡ συστηματικὴ παρακολούθησις τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν μνημείων τούτων δύναται νὰ διαφωτίσῃ βαθύτερον τὴν βαθμιαίαν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν οἰκοδομικῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν στάδια προπαρασκευῆς, ἀκμῆς καὶ παρακμῆς. Καίτοι δὲ κατὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα ἔνεκα διαφορῶν συνθηκῶν παρατηροῦνται βαθεῖαι ἀλλαγαὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν τύπων, ὥστε ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα ἢ τὰς μορφὰς τῆς ἀκμῆς νὰ εἶναι μεγάλη, τὰ κύρια ἐν τούτοις χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου μένουσιν συνήθως μάρτυρες τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς.

Ἐνίοτε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους καθορίζονται, ἢ τοῦλάχιστον μεγάλως ἐπιηρεάζονται, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τύπους τῶν ναῶν, ἐπὶ τῆς θέσεως ἀκρι-

βῶς τῶν ὁποίων ἀνηγέροθησαν ἐκ νέου. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ὁ σπάνιος τύπος τῆς σταυρικῆς Βασιλικῆς μὲ πέντε τρούλλους ἰδρῦθη καὶ εἰς τὰ τρία κύρια ἀντιπροσωπευτικὰ μνημεῖα (Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι Κωνσταντινουπόλεως, Ἁγιος Ἰωάννης Ἐφέσου, Ἁγιος Μᾶρκος Βενετίας) ἐπὶ τῶν ερειπίων σταυρικῶν ἐπίσης ξυλοστέγων βασιλικῶν, ὡς ἀπέδειξαν αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαί ¹⁾). Ἀκόμη καὶ νέοι τύποι ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ μεταποιηθέντας ἐν μέρει ναοὺς· οὕτω π. χ. ὁ ἀρχαιότερος μικρὸς εἰς τύπον Βασιλικῆς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ὑπερῶα μετετρέπησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ εἰς σταυροειδῆ μὲ τρούλλον ²⁾), γίνεται τὸ πρότυπον τύπου, τὸν ὁποῖον ἐπαναβλέπομεν τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὸν Μυστιᾶν.

Ἐπιπροσέτι, ὁ πρωτογενὴς πυρὴν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξεπήγασαν οἱ κυριαρχήσαντες σταυροειδεῖς μετὰ τρούλλου ναοὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, δὲν εἶναι οἱ μεγαλοπρεπεῖς στρογγύλοι ἢ πολυγωνικοὶ μὲ τρούλλους ναοὶ τοῦ 4ου ἢ 5ου αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουσι ῥωμαϊκὰ πρότυπα, ἀλλὰ τὰ τετράγωνα οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων βασικὴ κατασκευὴ εἶναι αἱ τέσσαρες ἐν σταυρῷ ἀβαθεῖς καμάραι, ἀνοιγόμεναι εἰς τοὺς τοίχους ἐν εἴδει ἀρκοσολίων μὲ τρούλλον εἰς τὸ μέσον ³⁾), τὰ ὁποῖα λίαν ἐνωρίς, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἤδη ἐποχὴν, συναντῶμεν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ⁴⁾), κατὰ δὲ τὸν 3ον καὶ 4ον αἰῶνα εἰς τὴν Συρίαν (Γέρασα, Λατάκια καὶ Ἀμμάν) ⁵⁾), δι' ὃ ὁ τύπος δύναται νὰ θεωρηθῆ ἑλληνιστικὸς ⁶⁾).

¹⁾ *J. Keil*, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos ἐν Jahreshefte des österr. Instituts XXVII, σ. 62, εἰκ. 44.

²⁾ *Jewell and Hasluck*, The Church of our Lady of the hundred gates in Paros. London 1920, σ. 13 κ. ε.

³⁾ *Strzygowski*, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschr. für Gesch. d. Architektur, Heidelberg 1919, σ. 51 κ. ε.

⁴⁾ Πρβλ. *Strzygowski*, Kleinasien, ein Neuland für Kunstgeschichte, σ. 135.

⁵⁾ Πρβλ. *Greswell*, Early Muslim architecture, 1923, σ. 309, κ. ε. εἰκ. 369, 382, 388. Εἰς τὰ συριακὰ ταῦτα μνημεῖα τὰ τέσσαρα ἀψιδώματα εἶναι ἀνοικτὰ κλειόμενα πιθανῶς διὰ θυρῶν. Ὁ *Strzygowski* διακρίνει δύο εἴδη, δεχόμενος ἀνατολικῆς προελεύσεως τὰ μὲ βαθεῖας κόγχας (φέρων ὡς παράδειγμα τὸ μεταγενέστερον Σαφισιτάν) καὶ ἑλληνιστικῆς τὰ μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς τοίχους. Τὰ δύο ὁμοῦς ταῦτα εἴδη δὲν ἔχουν βασικὴν διαφορὰν κατασκευῆς. Ριζικωτέρα εἶναι ἡ ἄλλη διαφορὰ, καθ' ἣν εἰς μὲν τὸν ἀνατολικὸν (ἱρανικὸν) τύπον τοῦ μονοκλίτου τρουλλωτοῦ οἱ τοῖχοι τοῦ τετραγώνου καταλήγουσι ἄνω ὀριζοντίως, ἡ δὲ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου εἰς τὸν κύκλον γίνεται διὰ κογχῶν (trompes), ἐνῶ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν τύπον σχηματίζονται τόξα ἀνοιγόμενα ἀνάμεσα τῶν γωνιῶν τῶν τοίχων τῶν ἐν εἴδει πεσσῶν, ἡ δὲ μετάβασις γίνεται διὰ σφαιρικῶν τριγώνων εἰς τὴν ἀρχαιότερον αὐτῶν μορφήν (Hängezwikel) ἢ καθαρῶς τριγώνων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξειλίχθησαν τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα.

⁶⁾ *Millet*, L'École grecque, σ. 71.

Ὡς δεύτερος βασικὸς τύπος, χριστιανικὸν δὲ κυρίως δημιούργημα, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὁ ἀπλοῦς *ἐλεύθερος σταυρὸς* μὲ καμάρας εἰς τὰς κεραίας καὶ τροῦλλον εἰς τὴν διασταύρωσιν· οὗτος δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν πρῶτον καὶ δύναται νὰ θεωρηθῆ, ὅτι ἀπέρρευσε ἐξ ἐκείνου δι' ἐπιμηκύνσεως τῶν ἐν σταυρῷ καμαρῶν ἔξω τοῦ τετραγώνου χώρου· καίτοι ὁ ἐλεύθερος σταυρὸς ὡς σχῆμα ὑπῆρχεν εἰς προχριστιανικοὺς ἤδη τάφους ¹⁾).

Οἱ δύο πρωτογενεῖς οὗτοι τύποι — μονόκλιτος τετράγωνος μὲ ἐν σταυρῷ ἀβαθεῖς καμάρας (*Kreuztonnen*) καὶ ἐλεύθερος σταυρὸς — εἰσῆλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὡς εἶναι γνωστὸν, κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ Μανσωλεῖα· ὅταν δὲ κατόπιν ἐφηροδόθησαν εἰς ναοὺς, αἱ ἀνάγκαι τῆς λατρείας, τῆς μεγεθύνσεως καὶ τῆς διαπλάσεως πλέον μεγαλοπρεποῦς καὶ ἐνιαίου χώρου, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν συνδυασμὸν τῶν πρωτογενῶν αὐτῶν τύπων μὲ τὰ ἄλλα ὑπάρχοντα συστήματα καὶ κυρίως μὲ τὰς *ἐλληνιστικὰς* μὲ *ὑπερῶα Βασιλικὰς* καὶ μὲ τοὺς *πολυτρούλλους ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς*.

Ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς αὐτοὺς ἀπέρρευσε ποικιλία τύπων, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς δύο κυρίως κατηγορίας: *τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον* καὶ τὰ διάφορα εἶδη τοῦ *ἐγγεγραμμένου σταυροῦ* (σταυροειδῆς μὲ τροῦλλον Βασιλική, τετράγωνος σταυροειδῆς μὲ πέντε τροῦλλους, συνδυασμὸς ἐλευθέρου σταυροῦ καὶ θολωτῆς Βασιλικῆς). Καὶ ἡ μὲν Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον ἀμάρξει εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον καὶ τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν (μέχρι τοῦ 9ου αἰῶνος), ἐκφυλίζεται δὲ κατόπιν· τὰ δὲ διάφορα εἶδη τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ ἔχουν τὰς προβαθμίδας των εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον καὶ τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν, ἀποκρυσταλλώνονται δὲ μόλις ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων εἰς τὰ τρία εἶδη τοῦ λεγομένου «*σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλον ναοῦ*», ἴτοι τὸν πεντάτρούλλον, τὸν σύνθετον σταυροειδῆ καὶ τὸν ἀπλοῦν σταυροειδῆ, οἵτινες καὶ κυριαρχοῦν εἰς ὅλην τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ²⁾).

Τῶν διαφορῶν αὐτῶν εἰδῶν τοῦ *σταυροειδοῦς*, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἐπικρατεῖ εἰς διαφοροὺς χώρας, ἀνεζητεῖτο μία πηγὴ καὶ εἰς δρόμος ἐξελίξεως. Ἐντεῦθεν, νομίζομεν, προῆλθον αἱ τόσον συγκρουόμεναι γινῶμαι εἰς τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τοῦ σταυροειδοῦς. (Βλ. τὰς διαφορὰς γνώμας παρὰ Strzygowski, *Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche*). Εἶνε ἀληθές, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τύποι: *Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον* καὶ *ἐγγεγραμμένοι σταυροί*, σχετίζονται πρὸς ἀλλήλους—ἰδίως ὡς πρὸς τὴν στήριξιν τοῦ τροῦλλου διὰ τεσσάρων καμαρῶν—καὶ δέχονται ἀμοιβαίως δευτερεύ-

¹⁾ *O. Wulff*, *Altchr. und byzantinische Kunst*, σ. 18.

²⁾ Ἐκτὸς ἐξετάσεως ἀφίνομεν τὸν τύπον τῶν *τρικόγων σταυροειδῶν*, ὅστις ἔχει διευκρινισθῆ εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς ποικιλίας (βλ. *Weigand*, *B. Z.* XXI, 1919, σ. 167) ὡς καὶ τὰ *σιρογγύλα* καὶ *πολυγωνικά οἰκοδομήματα*, ἕτινα κυρίως ἐπικρατοῦν εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχὴν.

οντα στοιχεία οί μὲν ἀπὸ τῶν δέ· εἰς μάλιστα κλάδος τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ἀναπτύσσεται πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ, διαμορφούμενος ἐν τῇ Πρωτευούσῃ εἰς *πεντάκλιτον σταυροειδῆ*· τοῦτο ὅμως δὲν ἀρκεῖ, ἵνα γενικεύσωμεν τὴν γενετικὴν σχέσιν τῶν δύο τύπων καὶ νὰ δεχθῶμεν τὴν Βασιλικὴν μὲ τροῦλλον ὡς τὴν μόνην πηγὴν τοῦ σταυροειδοῦς ὄλων τῶν χωρῶν ¹⁾).

Κατωτέρω θὰ προσπαθῆσωμεν νὰ διευκρινίσωμεν ἕκαστον τῶν τύπων τούτων εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν διαμόρφωσιν καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν των εἰς ὅλην τὴν σειρὰν τῶν διασωθέντων μνημείων. Πρῶτον θὰ ἐξετάσωμεν τὴν *Βασιλικὴν μὲ τροῦλλον* καὶ εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τὰ διάφορα εἶδη τοῦ *ἐγγεγραμμένου σταυροῦ*.

I. Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον.

Ὁ τύπος τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, ὅστις ἔχει κυρίως καθορισθῆ ὑπὸ τοῦ Strzygowski ²⁾, δὲν ἔχει συστηματικῶς ἐξετασθῆ εἰς ὅλην τὴν ἄλυσιν τῶν σωζομένων μνημείων, ὥστε νὰ λάβῃ τις ἰδέαν τῆς πρώτης διαμορφώσεως, τῶν προβαθμίδων, τῆς ἀκμῆς καὶ καταπτώσεως τοῦ τύπου τούτου καὶ νὰ ἴδῃ τὰς προσεγγίσεις αὐτοῦ μὲ τὰ ἄλλα συστήματα.

Εἰς τὴν ἐπιχειρουμένην κατωτέρω ἐξέλιξιν τῶν φάσεων τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ἀπὸ τὰς πρώτας προσπαθείας τῆς ἐφαρμογῆς της μέχρι τῶν τελευταίων ἀναμνήσεων τοῦ τύπου ὑπάρχουν κενά, διότι τὰ διασωθέντα μνημεῖα εἶναι τυχαῖα. Ὑπάρχουν ἐπίσης προβλήματα τινὰ σημεῖα, διότι τὸ πλεῖστον τῶν μνημείων ἔφθασε μέχρις ἡμῶν εἰς τελείως ἐρειπιώδη κατὰστασιν ἢ οὐσιωδῶς μεταβεβλημένα οὕτως, ὥστε πολλάκις ν' ἀναγκάζεται τις νὰ στηριχθῆ εἰς ὀλίγας μόνον ἐνδείξεις καὶ παραλληλισμοὺς πρὸς συγγενῆ μνημεῖα, ἵνα διαφωτίσῃ τὴν πραγματικὴν μορφήν τῶν μνημείων καὶ τὴν σημασίαν καὶ θέσιν, ἣν ταῦτα κατέχουν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου.

¹⁾ Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι κυρίως τοῦ Wulff. Οὗτος δέχεται, ὅτι οἱ σταυροειδεῖς προῆλθον ἐκ τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, διὰ βαθμιαίων μετατροπῶν μὲ τὸν ναὸν τοῦ Deré Achsy ὡς διάμεσον (Die Koimesiskirche in Nikaia, σ. 151, καὶ Altchr. u. byz. Kunst, σ. 385). Τὸν Wulff ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦτρον καὶ ὁ Diehl (Manuel d'art byzantin, Paris 1925, σ. 96). Τελευταίως δὲ καὶ ὁ Guyer (*Herzfeld u. Guyer*, Monumenta Asiae Minoris antiqua, II, σ. 71-72).

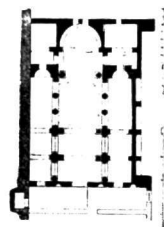
²⁾ Ὁ Strzygowski εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις καθώρισε καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, διακρίνας αὐτὴν ἀπὸ τὴν σταυροειδῆ Βασιλικὴν μὲ τροῦλλον (Kreuzkuppelbasilika) εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ *Kleinasien, ein Neuland für Kunstgeschichte*, σ. 106 κ. ἑ. καὶ κατόπιν εἰς τὴν *Baukunst der Armenier*, II, σ. 839 κ. ἑ., ἔνθα διακρίνει δύο Μεσοποταμικὰ εἶδη αὐτῆς καὶ ἐν ἐλληνιστικόν, θεωρεῖ δὲ τὴν Βασ. μὲ τροῦλλον μὴ ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τὸ Βυζάντιον. Στηριζόμενος εἰς τὴν *Kleinasien* τοῦ Strzygowski ἐπιχειρεῖ καὶ ὁ Millet (*L'École grecque*, σ. 95) τὴν διάκρισιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, τὴν συγγέει ὅμως εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν μὲ τὴν σταυροειδῆ μὲ τροῦλλον Βασιλικὴν. Ὁ Millingen (*Byzantine Churches in Con. ple*, σ. 3 κ. ἑ.) στηρίζεται ἐπίσης εἰς τὴν *Kleinasien* τοῦ Strzygowski διὰ τὴν

Ἡ Βασιλικὴ μὲ τρουῦλλον ἀπέρρευσεν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐλληνιστικῆς μὲ ὑψηλὸν τὸ μέσον κλίτος Βασιλικῆς μὲ τὸν πρωτογενῆ τρουῦλλωτὸν τετράγωνον ναόν, τὸν στηρίζοντα τὸν τρουῦλλον εἰς τέσσαρας ἐν σταναρῶ ἀβαθεῖς καμάρας.

Ὅτι κυρίως χαρακτηρίζει τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τρουῦλλον καὶ τὸν διακρίνει ἀπὸ τὸν σταυροειδῆ εἶναι ἡ διάπλασις τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἡ Βασιλικὴ μὲ τρουῦλλον ἔχει ὡς κύριον χῶρον τὸ μέσον κλίτος, τὸ ὁποῖον περιορίζεται πρὸς βορρᾶν καὶ νότον, κάτω μὲν μὲ τὴν σειρὰν τῶν κιονοστοιχιῶν, ἄνω δὲ μὲ τοὺς διατηρήτους ἐκ παραθύρων τοίχους τῶν τυμπάνων, ἅτινα κλείουν τὰ μεγάλα τόξα τ' ἀνέχοντα τὸν τρουῦλλον. Τὰ πλάγια κλίτη εἶναι δευτερεύοντα, μὴ ἀποτελοῦντα ἐνιαῖον χῶρον μὲ τὸ μέσον κλίτος· διήκουν δὲ ταῦτα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, ἐστεγασμένα χαμηλότερον δι' ὀροφῆς ξυλίνης ἢ κατὰ μῆκος καμάρας, φέροντα συνήθως ὑπερῶα.

Ὡς πρῶτον μνημεῖον τῆς Βασιλικῆς μὲ τρουῦλλον, ἀδιάπλιστον ἀκόμη, θεωρεῖται τὸ Alahan Monastir (Κοτζᾶ Καλεσί) τῆς Ἰσαυρίας ¹⁾ Πλὴν ὅμως τοῦ Strzygowski, ὅστις ἐξαίρει τὸν ναὸν χρονολογῶν αὐτὸν εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, ὁ Wulff, κρίνων ἐκ τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου, καὶ οἱ Headlam καὶ Guyer ²⁾ ἀνάγουν τὸ Κοτζᾶ Καλεσί εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου, ὁ δὲ Birnbaum εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος ³⁾ καὶ δὲν δέχονται, ὅτι ἔφερε τρουῦλλον. Ἐάν κρίνη τις ἐκ τῆς διατάξεως τῆς κατόψεως (εἰκ. 1), ἣτις ἔχει ἀρχετὴν ἀναλογίαν μὲ τὸ Μεριαμλικ καὶ εὐρίσκεται ἐπομένως εἰς τὴν αὐτὴν περίου βαθμίδα ἐξέλιξεως, τὸ Κοτζᾶ Καλεσί πρέπει ν' ἀνήκη μᾶλλον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἡ σπουδαιότης τοῦ μνημεῖου διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι δύναται τοῦτο νὰ θεωρηθῆ ὡς πρόδρομος ὁμάδος μωροσιατικῶν μετὰ τρουῦλλον Βασιλικῶν, εἰς τὰς ὁποίας—ὡς θὰ ἴδωμεν—αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον καμάραι, αἱ ἀνέχουσαι τὸν τρουῦλλον, εἶναι ἀβαθεῖς ὡς τόξα, ἀφήνεται δὲ εἰς τὸ μέσον κλίτος νὰ ὑπερισχύῃ ἡ ἐντύπωσις τοῦ τύπου τῆς θολωτῆς Βασιλικῆς μὲ τὰς εὐρείας πρὸς Α. καὶ Δ. καμάρας.

Τὸ ἀρχαιότερον μνημεῖον, τὸ ὁποῖον δύναται πράγματι νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἀπαρχὴ τοῦ τύπου, ἔμεινε δ' ὅμως ἀπαρατήρητον μέχρι τοῦδε, εἶναι ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἰουσοῦ ἐν Ἀθήναις (εἰκ. 2). Εἰς τὸ μνημεῖον αὐτό, τὸ ὁποῖον

Κάτοψις Headlam.
Εἰκ. 1. Κοτζᾶ Καλεσί.
Κλίμ 1:1000.

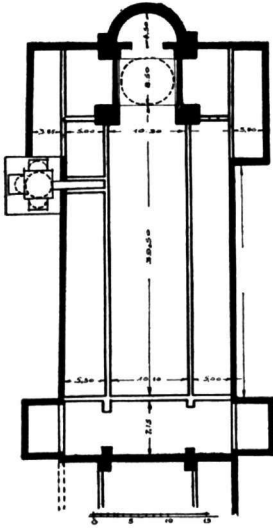
διάκρισιν τοῦ τύπου καὶ εἶναι ὁ μόνος, ὅστις ὀρθῶς δὲν συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ Deré Ahsy εἰς τὴν βασιλικὴν μὲ τρουῦλλον.

¹⁾ Βλ. *Strzygowski*, *Kleinasiensien*, σ. 109.

²⁾ *Wulff*, *Altehr. u. byz. Kunst* σ. 255, *Guyer*, ἔ. ἀ, σ. 62. *Headlam*, *Ecclesiastical sites in Isavria ἐν Journ. of Hell. Stud. Suppl. Papers II*, πίν. I.

³⁾ *V. Birnbaum*, *Ravenska Architektura*, I, Prag 1916, σ. 70.

τίθεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἵου αἰῶνος ¹⁾, θὰ ἠδύνατο ὅμως καὶ εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος ἀκόμη ν' ἀναχθῆ, οἱ δύο τύποι, ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται εἶναι ἀκόμη διακεκριμένοι ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ μὲν ξυλόστεγος ἐλληνιστικὴ Βασιλικὴ εὐρίσκεται εἰς ὅλην αὐτῆς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ μόνον πρὸ τῆς ἀψίδος, εἰς ἣν θέσιν εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ρώμης ὑπάρχει τὸ θριαμβευτικὸν τόξον, τέσσαρες ὀγκώδεις πεσσοὶ ἐν τετραγώνῳ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίν τρουλλοῦ. Τὸ ἀρχαιότερον τοῦτο παράδειγμα δεικνύει μὲ ποῖον μετριόφρονα τρόπον εἰσῆλθε κατ' ἀρχὰς ὁ τρουλλοὸς εἰς τὴν Βασιλικὴν πρὸς τὸν σκοπὸν προφανῶς νὰ ἐξάρη καὶ νὰ δώσῃ μεγαλοπρέπειαν εἰς τὸ ἱερόν.

Κατόπις Σωτηρίου.
Εἰκ. 2. Βασιλικὴ Ἰλισσοῦ.
Κλίμαξ 1:1000

Οἱ τετράγωνοι πεσσοὶ μὲ τὸ μέγα πάχος των καὶ τὴν ἀκριβῆ ἀνταπόκρισίν των δηλώνουν, ὅτι τόξα (ἀβαθεῖς καμάραι) ἐν σταυρῷ, ἴσα πρὸς τὸ πάχος τῶν πεσσῶν, ἠνοιγόντο ἄνωθεν αὐτῶν, ἀναμέσον δὲ τῶν πεσσῶν δὲν ὑπῆρχον τοῖχοι ²⁾. Ἀνάλογον δεῖγμα τρουλλωτοῦ τετραγώνου οἰκοδομῆματος ἔχομεν εἰς τὴν Συρίαν τὸ Τετράπυλον τῆς Latakia ³⁾, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν de Vogüé χρονολογεῖται τὸν 3ον αἰῶνα, κατὰ δὲ τὸν Choisy τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον αἰῶνα ⁴⁾· ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου εἰς τὸν κύκλον γίνεται εἰς τὸ Τετράπυλον δι' ἀρχαιοτρόπων ἐπιπέδων τριγώνων ⁵⁾. Πρόβλημα εἶναι καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον μνημεῖον, ἐὰν ἡ μετάβασις ἐγένετο διὰ σφαιρικῶν τριγώνων ἢ κογχῶν. Μίαν ἔνδειξιν δύναται νὰ παράσῃ τὸ παραπλεύρως τῆς βασιλικῆς ἰδρυμένον ὑπόγειον μαρτύριον τοῦ Ἐπισκόπου Λεωνίδου, ὅπου ἔχουν ἐφαρμοσθῆ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα, ἀσημιάτιστα βεβαίως ἀκόμη καὶ συνηνωμένα μὲ τὸν τρουλλοῦ, εἰς μορφήν τῶν λεγομένων Hängezwikel ⁶⁾.

¹⁾ Γ. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Ἰλισσοῦ, ἐν Ἀρχ. Ἐφημερ. 1919, σ. 1 κ. ἑ. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, σελ. 209, εἰκ. 39.

²⁾ Οἱ ἐν τῇ κατόψει σημειούμενοι τοῖχοι ἦσαν πιθανώτατα τμήματα τοῦ συνθρόνου (βλ. Σωτηρίου, ἑ. ἄ., σελ. 209. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ἐν Α. Ε. 1929, σ. 119 κ. ἑ. εἰκ. 164-174).

³⁾ Greswell, ἑ. ἄ., σ. 280.

⁴⁾ Choisy, Histoire de l'Architecture II, σ. 18.

⁵⁾ Greswell, ἑ. ἄ., εἰκ. 368, 369.

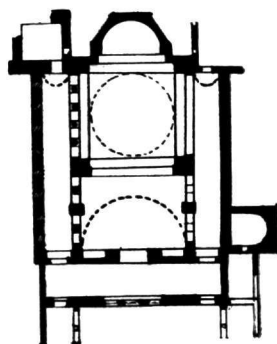
⁶⁾ Εἰς τὸ Μαρτύριον ὅμως ἡ γωνία εἶναι εἰσέχουσα (angle rentrant) κατὰ τὸ ἀρχαιότερον σύστημα, τὸ ὁπαντώμενον ἐν Συρίᾳ ἤδη ἀπὸ τοῦ 2ου αἰῶνος, ὅπως εἰς Γέρασα καὶ Ἀμμάν (βλ. Greswell, ἑ. ἄ. σ., 313) ἐνῶ εἰς τὴν Βασιλικήν, οἱ ἐξ ἐνός

Ὡστε ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν ἀρχῆς αἱ Βασιλικαὶ συνδυαζόμεναι μὲ τὸν τροῦλλον ἐφαρμόζουσι διὰ τὴν στήριξιν αὐτοῦ τὴν κατασκευὴν τοῦ *πρωτογενοῦς μονοκλίτου τροῦλλοῦ οἰκοδομήματος* μὲ τὰ τέσσαρα ἐν σταυρῷ τόξα, τὰ ἐν εἶδει ἀβαθῶν καμαρῶν.

Μεγίστην πρόοδον εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ *Μεριαμλίκ* (εἰκ. 3) παρὰ τὴν Σελεύκειαν, ὁ νεωστὶ ἀνασκαφείσθαι καὶ μελετηθεῖσθαι¹⁾, ὅστις χρονολογεῖται περὶ τὸ 470 μ. Χ. Ὁ τροῦλλος ἐδῶ εὑρίσκεται μὲν ἀμέσως πρὸ τῆς ἀψίδος, μὲ τοὺς δύο ἀνατολικούς πεσσούς προσκεκολλημένους εἰς τοὺς ἐξωτερικούς τοίχους ἐκατέρωθεν αὐτῆς, ὅπως καὶ εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἰλισσοῦ²⁾ μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως, ὅτι ὁ χώρος τοῦ τροῦλλου καταλαμβάνει τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ ναοῦ, ἢ δὲ Βασιλικὴ περιορίζεται σημαντικῶς εἰς μῆκος³⁾. Ἡ διείδουσις τῶν δύο τύπων γίνεται στενωτέρα· ἡ κιονοστοιχία τῆς Βασιλικῆς εἰσέρχεται εἰς τὰ διάμεσα τῶν πεσσῶν τοῦ τροῦλλου. Τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὸν σταθμὸν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τύπου, διότι ἤδη διὰ τοῦ ναοῦ τοῦ *Μεριαμλίκ* διαπλάσσεται ὀριστικῶς ἡ μορφή τῆς βορείας καὶ νοτίας πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους καὶ ἡ μορφή τῶν πλαγίων κλιτῶν, τὰ δύο δηλαδὴ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον.

Εἰς τὸ *Μεριαμλίκ* εἶναι πιθανώτατον, ὅτι τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ, ὅπου ὑπῆρχεν ὁ τροῦλλος, ἐσηματιζέτο ὅπως εἰς τὴν μετὰ πεντήκοντα περίπου ἔτη ἀνεγερθεῖσαν Ἀγίαν Σοφίαν. Αἱ ἐπάλληλοι δηλαδὴ κιονοστοιχίαι, αἱ χωρίζουσαι τὸ μέσον κλίτος ἀπὸ τὰ πλάγια, ἐστήριζον ἄνω τὰ τύμπανα τῶν τόξων τῶν ἀνεχόντων τὸν τροῦλλον, ὅστις ὑποῦτο ἐλεύθερος ὑπεράνω τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν· κιονοστοιχίαι καὶ τύμπανα ἀπέκλειον πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τὸν χώρον τοῦ μέσου κλίτους.

Αἱ κιονοστοιχίαι τοῦ Ναοῦ τοῦ *Μεριαμλίκ*, τοποθετημέναι εἰς τὸ ἕξω

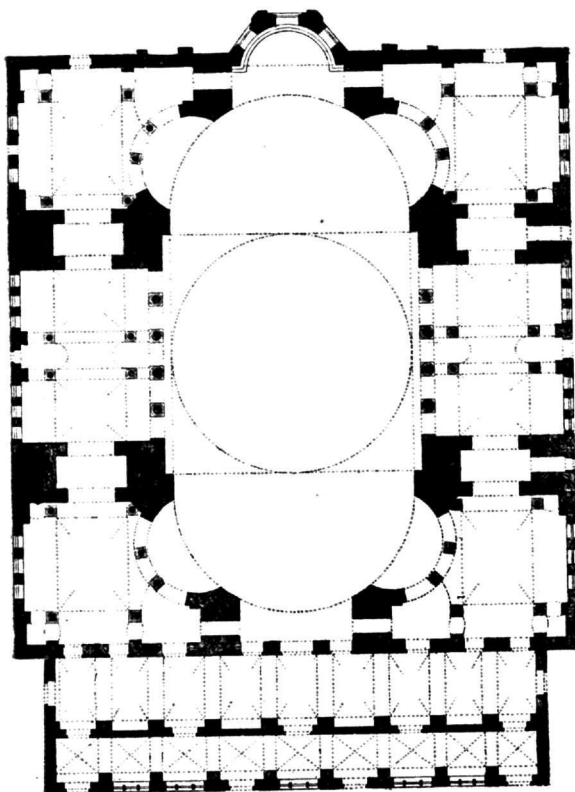
Κάτοπις Guyer.
Εἰκ. 3. Ναὸς *Μεριαμλίκ*.
Κλίμαξ 1:1000.

ἐνιαίου ὄγκου πεσοοὶ σχηματίζουν τὴν γωνίαν ἐξέχουσαν, ὅπερ πάλιν μαρτυρεῖ ὑπαρξίν σφαιρικοῦ τριγώνου μᾶλλον παρὰ κόγχης.

¹⁾ *Herzfeld* u. *Guyer*, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*. T. II: *Meriamlik* u. *Korykos*.

²⁾ Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τοῦ μήκους παρατηρεῖται καὶ εἰς πολλὰς ἀπλᾶς ἑλληνιστικὰς Βασιλικὰς τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος ὡς ἡ τοῦ *Στουδίου* ἐν Κων/πόλει (βλ. *Millingen*, *Byz. Churches in Con/ple* εἰκ. 12), εἰς δὲ τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος αἱ Βασιλικαὶ *Τούμπας Θεσσαλονίκης*, *Πηλίου*, *Φανῶν Χίου*, *Ἀλιμουῦντος* καὶ *Γλυφάδας Ἀθηνῶν* (βλ. *Σωτηρίων*, *Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐν *A. E.* 1929, σ. 161 κ. ἑ.).

μέρος τῶν πεσσῶν, ἄφηνον νὰ φαίνεται ὅλος ὁ ὄγκος αὐτῶν, ἄνωθεν δὲ τῶν πεσσῶν ἠνοίγοντο αἱ ἐν σταυρῷ ἀβαθεῖς καμάραι, αἱ ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, οὕτως ὥστε ὁ πρωτογενῆς σταυροειδῆς νὰ σχηματίζεται σαφῆς, ἔχον εἰς τὴν θέσιν τῶν τοίχων τὰς κιονοστοιχίας. Εἰς τὸ ἄλλο ἡμῖσι τῆς Βασιλικῆς, πρὸς δυσμὰς, ἐπανελαμβάνετο ἡ αὐτὴ κατασκευὴ, ἐστεγάζετο ὅμως τοῦτο διὰ καμάρας, δι' ὃ οἱ πρὸς δυσμὰς ἀκραῖοι πεσσοὶ ἦσαν ἐλαφρότεροι. Τὰ πλάγια κλίτη ἀπλᾶ, στενὰ καὶ ἐστεγασμένα χαμηλότερα, διήκοντα δὲ καθ'

Κάτοπις Holtzinger.
Εἰκ. 4. Ναὸς Ἁγ. Σοφίας.
Κλ. 1:1000

ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, εἶχον ἀκριβῶς τὴν μορφήν τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν ἐλληγιστικῶν Βασιλικῶν δὲν εἶναι δὲ βέβαιον, ἂν ἐστεγάζοντο μὲ καμαρωτὴν ὀροφήν, ὡς δέχεται ὁ Guyer, ἢ μὲ ξυλίνην.

Εἰς τὸν αὐτὸν σταθμὸν τῆς ἐξελίξεως τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον δύναται νὰ καταταθῇ καὶ ὁ ναὸς τῶν Φιλίππων, εἰς τὸν ὁποῖον, ὅπως εἰς τὸ Μεριαμλίκ, ἡ Βασιλικὴ ἐκτείνεται εἰς μῆκος, ἔχουσα διπλασίαν ἔκτασιν τοῦ τετραγώνου χώρου τοῦ τροῦλλου, ὃ δὲ τροῦλλος κατέχει τὸ ἐν ἓκ τῶν δύο τούτων τετραγώνων. Τοῦ ναοῦ τῶν Φιλίππων ὅμως δὲν ἔχομεν ἀκόμη ἀκριβῆς σχεδιάγραμμα, πλὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Strzygowski

προχείρως ληφθέντος (βλ. Die Baukunst der Armenier, II εἰκ. 798) πρὸ τῶν τελειωτικῶν δὲ ἀνασκαφῶν, αἵτινες κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διενεργοῦνται, δὲν δύναται τις νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς τὴν θέσιν, ἣν τὸ μνημεῖον τῶν Φιλίππων κατέχει εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου.

Τεράστιον βῆμα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ἐσημείωσεν ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 4). Ὁ πολυσύνθετος ὀργανισμὸς

της καὶ αἱ κολοσσιαῖαι διαστάσεις αὐτῆς καθιστοῦν τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὰ προηγούμενα μνημεῖα μεγίστην.

Τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ ναοῦ εἶναι τετράγωνον οὕτως, ὥστε ἡ κατὰ μῆκος κατεύθυνσις καὶ ἡ περι ἕν κέντρον νὰ ἰσορροποῦν τελείως καὶ ν' ἀπορροφοῦν ἀλλήλας. Ὁ γιγάντιος τετράγωνος χώρος τοῦ τρούλλου κατέχει πλεόν τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔχει θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὴν ἐνότητα τοῦ μνημείου, ἡ δὲ Βασιλικὴ μὲ τὰς ἐπαλλήλους κιονοστοιχίας περιέχεται ὀλόκληρος εἰς τὸν τετράγωνον αὐτὸν χώρον.

Πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολὰς ὁ κεντρικὸς χώρος ἐκτείνεται κατὰ τρόπον μοναδικὸν μὲ δύο ἡμικύκλια, ἀνοιγόμενα εἰς τρεῖς πλαστικὰς κόγχας καὶ στεγασόμενα ἄνω μὲ ἡμιθόλια, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν καὶ ἀντερείσματα τοῦ τρούλλου. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τοὺς κογχωτοὺς περι ἕν κέντρον ναοῦς, τοὺς περικλειομένους εἰς τετράγωνον, παράδειγμα τῶν ὁποίων ἔχομεν κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα τὸν ναὸν Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάχχου ¹⁾).

Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μόνον ὅτι ἔδωκεν εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα τὴν παρόρημσιν ἀνεξαρτήτως τῆς ἐλευθερίας τοῦ σύνδυασμοῦ, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἡμιθόλια, τ' ἀνοιγόμενα κάτω εἰς τρεῖς κόγχας, ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ ἐξάκογχον μὲ ἡμισφαιρικὸν τρούλλον ναόν, ὅστις ἐκόπη εἰς τὸ μέσον καὶ ἀπέκλεισεν ἀπὸ τὰ δύο μέρη τὸν κεντρικὸν χώρον.

Εἰς τὴν βορείαν καὶ νοτίαν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἡ Ἁγία Σοφία ἐφαρμόζει τὴν οἰκοδομικὴν λύσιν τοῦ 5ου αἰῶνος· χωρίζεται δηλαδὴ ἀπὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ τῶν ἐπαλλήλων κιονοστοιχιῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑφούνηται τὰ ἀνέχοντα τὸν τρούλλον πελώρια τόξα, ἀποκλειόμενα μὲ τύμπανα διάτρητα ἐκ παραθύρων. Αἱ κιονοστοιχίαι ὅμως ἐνταῦθα εἶναι τοποθετημέναι εἰς ἐλάχιστον βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν πεσσῶν, τὰ δὲ τύμπανα εὐρίσκονται εἰς τὴν κατακόρυφον τῶν κιονοστοιχιῶν, ἀφίροντα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τὸ πάχος τῶν τόξων τῶν ἀνεχόντων τὸν τρούλλον οὕτως, ὥστε ὅλος ὁ τεκτονικὸς ὄργανισμὸς τοῦ κτιρίου νὰ κρύπτεται ὑπὸ μίαν καθαροῦς γραμμικὴν διάταξιν καὶ ὀπτικὴν ἐντύπωσιν.

¹⁾ Οἱ κογχωτοὶ αὐτοὶ Ναοὶ τῆς Κων/πόλεως ἴστανται πλησιέστερον πρὸς τοὺς ἐξ ἑλληνιστικῆς παραδόσεως τετρακόγχους ἢ τρικόγχους ναοὺς τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος, ὅπως ὁ ἐπισκευασθεὶς S. Lorenzo τοῦ Μιλάνου (*Wulff, Altch. u. byz. Kunst*, σ. 394 εἰκ. 341, *Holtzinger, Alt. u. byz. Baukunst*, σ. 89, εἰκ. 108) ὁ τετράκογχος τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ (*Σωτηρίων, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Α. Ε. 1929 σ. 177 εἰκ. 6), παρὰ πρὸς τοὺς κογχωτοὺς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέει τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὁ *Strzygowski* (*Ursprung der christlichen Kirchenkunst, Leipzig 1920* σ. 39, 57). Οἱ ἄρμενικοὶ Ναοὶ, πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι μεταγενέστεροι, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄνευ ὑπερώων κυκλικὰ οἰκοδομήματα, τὰ ὅποια ἀπομακρύνονται ἱκανῶς εἰς τὴν ὄλην κατασκευὴν ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τοὺς τρικόγχους καὶ πολυκόγχους τῶν βυζαντινῶν χωρῶν.

Διαφορά υπάρχει επίσης αναφορικῶς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πλαγίων κλιτῶν. Οἱ κολοσσαῖοι κεντρικοὶ πεσσοί, οἱ ὅποιοι ἔκτεινονται μὲ ὄλον τὸν ὄγκον των πρὸς τὸ μέρος τῶν πλαγίων κλιτῶν, δέονται μὲ ἀντηρίδας, τοποθετημένας εἰς τοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν, διὰ τὴν μεταβίβασιν τοῦ βάρους τοῦ τρούλλου εἰς τοὺς ἔξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ· ἡ σύνδεσις αὕτη γίνεται δι' ἐγκαρσίων τοίχων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνοίγονται τόξα· οὕτω τὰ πλάγια κλίτη χωρίζονται δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς διαδοχικὰ διαμερίσματα. Ἀνάλογον σύστημα παραιτηρεῖται εἰς τὰς θολωτὰς Βασιλικὰς τῆς Συρίας (βλ. de Vogüé, *La Syrie centrale*, I. σ. 6 κ. ε.) καὶ τὴν Βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου τῆς Ρώμης· μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν εἶναι συνθετώτερον, τὴν δὲ καθαρῶς τεκτονικὴν καὶ πλαστικὴν σύνθεσιν τῶν συριακῶν καὶ ρωμαϊκῶν μνημείων ἀντικαθιστᾷ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἡ ζωγραφικὴ καὶ ὀπτικὴ σύνθεσις ¹⁾.

Κατὰ ταῦτα ἡ Ἀγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως ὡς τεκτονικὸς ὀργανισμὸς δὲν εἶναι μόνον συνένωσις τῆς Βασιλικῆς μὲ τὸ τρουλλωτὸν οἰκοδόμημα, ἀλλὰ συνδυάζει καὶ στοίχεῖα ἄλλων συστημάτων: ὁ κεντρικὸς χώρος μὲ τὸν γιγάντιον τρούλλον καὶ τὰς κλασσικὰς ἀναλογίας ἐνθυμίζει τὰ κολοσσαῖα Ρωμαϊκὰ κτίρια, ὅπως τὸ Πάνθεον ²⁾, διαφέρει ὅμως αὐτῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν συγκρότησιν καὶ ὡς πρὸς τὰς οἰκοδομικὰς λύσεις. Ὁ χωρισμὸς τοῦ ὑψηλοτέρου κεντρικοῦ χώρου ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ ὑπερῶα μὲ ἐπαλλήλους κιονοστοιχίας σχετίζεται μὲ τὰς ἑλληνιστικὰς Βασιλικὰς· ἡ διαμόρφωσις τῶν πλαγίων κλιτῶν εἰς χωριστὰ διαμερίσματα μὲ τοὺς ἐγκαρσίους τοίχους ἐγένεε κατὰ τὸ σύστημα τῶν συριακῶν καὶ ρωμαϊκῶν θολωτῶν Βασιλικῶν· τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἡμιθόλια εἶναι εἰλημμένα ἀπὸ τοὺς κογχωτοὺς περὶ ἓν κέντρον ναοῦς.

Ὁ πολυμερὴς καὶ πολυσύνθετος ὅμως οὗτος ὀργανισμὸς διέπεται ἀπὸ θαυμαστὴν ἐνότητα καὶ ὑποτάσσεται εἰς τὸν κυριαρχοῦντα κεντρικὸν ὑπὸ τὸν τρούλλον χώρον, ὁ ὁποῖος ἐλεύθερος παντὸς ὄγκου, ἄνλος, ἀχανὴς ἀποπνέει τὸν ἰσχυρὸν ἐκεῖνον πνευματικὸν χαρακτήρα, ὅστις καθιστᾷ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν τὸ καλύτερον ἔσωτερικὸν τοῦ κόσμου, ἓν ἀπὸ τὰ πλέον μεγαλειώδη δημιουργήματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἡ Ἀγία Σοφία ὡς τύπος εἶναι τὸ κορύφωμα τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον· ἀλλ' οὔτε ὁ πολυσύνθετος ὀργανισμὸς τῆς ἐφηρημόσθη εἰς ἄλλο μνημεῖον, οὔτε ἐπετεύχθη πλέον ἢ ἀπόλυτος ἐκείνη συγχώνευσις τῆς Βασιλικῆς μὲ τὸ τρουλλωτὸν οἰκοδόμημα καὶ ἡ ἀπόλυτος ἰσορροπία τῆς κατὰ μῆκος ἐκτάσεως πρὸς τὸν περὶ ἓν κέντρον τύπον, ὡς παρουσιάζει ὁ μέγας ναός.

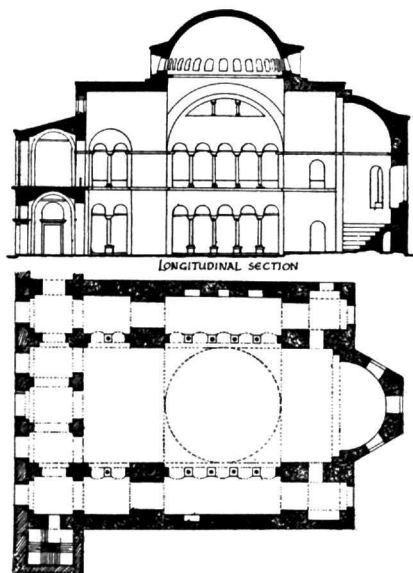
¹⁾ Διὰ τὴν αἰσθητικὴν ἐκτίμησιν τῆς Ἀγίας Σοφίας βλ. *Andreades*, *Die Sophienkathedrale von Konstantinopel* (ἐν *Kunstwissenschaftliche Forschungen*. Frankfurter Verlag, Bd. I. 1931).

²⁾ Ὡς τελευταῖον ἔργον τῆς ἀρχαιότητος χαρακτηρίζει τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ὁ *Rodenwald* (*Die Kunst der Antike*, Berlin 1929, σ. 88).

Ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον μετὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν συνεχίζει τὸν ἀπλοῦν συνδυασμὸν τῆς ἑλληνιστικῆς Βασιλικῆς μὲ τὸ τρουλλωτὸν τετράγωνον οἰκοδόμημα καὶ ἐξελισσεται εἰς τὴν πορείαν. ἦν ἐχάραξαν τὰ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰῶνος, παλαιούσα μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων.

Χαρακτηριστικὸν μνημεῖον διὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἦν ἔλαβεν ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον μετὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, εἶναι ἡ Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν ἐπανιδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὀλίγα ἔσως ἔτη μετὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν (ὅπως ἀποκαθίσταται ὑπὸ τοῦ George).

Ὁ George τηρεῖ μερικὰς ἐπιφυλάξεις διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἰουστινιανείου ναοῦ εἰς μορφήν Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον (βλ. George, *The church of S. Eirene of Konstantinople*, σ. 76 καὶ 77), διότι ἐπὶ τοῦ μνημείου δὲν σώζονται ἐνδείξεις. Βέβαιον εἶναι ἐν τούτοις, ὅτι αἱ σημεριναὶ καμάραι κατὰ τὸ σύστημα τῶν σταυροειδῶν ναῶν εἶναι μεταγενέστεραι (8ου αἰῶνος). Ἐὰν καὶ ἀρχικῶς εἶχεν ἐφαρμοσθῆ ἡ σημερινὴ κατασκευὴ τῶν καμαρῶν, τότε δὲν πρέπει νὰ κατατάσσεται ἡ Ἁγία Εἰρήνη εἰς τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον παρὰ τῶν Wulff καὶ Diehl, ἀλλ' εἰς τὰς σταυροειδεῖς μετὰ τροῦλλου Βασιλικὰς. Ὁ τύπος ὁμοῦ οὗτος εἶναι διάφορος, ζήτημα δὲ εἶναι ἂν εἶχεν ἐφαρμοσθῆ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἐνιαίαν, ἐλαφρὰν καὶ ἀπλὴν διάταξιν τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ἡ κάτοψις καὶ διάταξις μαρτυρεῖ στενὴν συνοχὴν μὲ τὰς

Κάτοψις George.

Εἰκ. 5. Ναὸς Ἁγ. Εἰρήνης.

Κλ. 1:1000.

μὲ τροῦλλον. Ὁ Strzygowsky ἀφ' ἐτέρου συνεπῆς εἰς τὴν γνώμην, ἦν ἐξέφερον ἐν Kleinasien, ὅτι ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὸ Βυζάντιον, συνδέει τὴν Ἁγίαν Εἰρήνην ἔνεκα τῶν στενῶν πλαγίων κλιτῶν μὲ τοὺς μονοκλίτους θολωτοὺς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας (Kuppelhallen), ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Thalys (Die Baukunst de Armenier, σελ. 854). Ἡ στενότης ἐν τούτοις τῶν πλαγίων κλιτῶν παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Μεριαμλίχ' ἀφ' ἐτέρου ἐξάρτησις ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρμενίας δὲν εἶναι πιθανή, διότι οὐδεὶς τῶν ἀρμενικῶν Kuppelhallen, εἶναι προγενέστερος τοῦ 9ου αἰῶνος, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Tschubinaschiwili (Byz. Zeit. XXVIII, σ. 73-97).

Ἡ ἰδιάζουσα δὲ κατασκευὴ τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ἦτο τόσον συνήθης κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον, ὥστε ἐφηρημώζετο αὕτη καὶ

ἄλλους τύπους, ὡς π. χ. εἰς τὸν σταυρικὸν μὲ πέντε τρούλλους Ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων. Τοῦτο συμπεραίνει τις ἐκ τῆς ὁμοιότητος τοῦ περιφήμου Ναοῦ πρὸς τὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ὅστις ἔχει ἐκάστην τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κατεσκευασμένην κατὰ τὸ σύστημα τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον ¹⁾).

Συγκρίνοντας τὴν Ἁγίαν Εἰρήνην πρὸς τὰ προϊουστινιάνεια μνημεῖα τοῦ Μεριαμλίκ καὶ τοῦ Κοτζᾶ-Καλεσί, διακρίνομεν ἄφ' ἑνὸς τὴν πρὸς αὐτὰ σχέσιν καὶ ἄφ' ἑτέρου τὴν πρόοδον τῆς ἐξελίξεως. Τὸ κίριον εἶναι πλεόν ἐνιαίως καὶ συμμετρικῶς συγκεκριημένον μὲ τὸν τετράγωνον χῶρον τοῦ τρούλλου περίπου εἰς τὸ κέντρον, ἰσοροποῦντα μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται πέραν τῶν πεσσῶν, ἡ μὲν πρὸς ἀνατολὰς ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ μέχρι τῆς ἀψίδος, ἡ δὲ πρὸς δυσμὰς μέχρι τοῦ νάρθηκος, ἐν συνεχείᾳ ὅπως τὰς ἀποκαθιστᾶ ὁ George²⁾ πιθανῶς ὅμως νὰ ἦσαν διακεκομμένα εἰς τὸ μῆκος τῶν πεσσῶν, ὅπως εἰς τὸ Κοτζᾶ-Καλεσί. Ἀντιθέτως αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον καμάραι, αἱ ἀνέχουσαι τὸν τρούλλον, περιορίζονται σημαντικῶς ἔνεκα τοῦ μικροῦ πάχους τῶν πεσσῶν. Αἱ κιονοστοιχία τοποθετημένα εἰς τὸ μέσον τῶν πεσσῶν, οὐχὶ δὲ πρὸς τὸ ἔξω μέρος αὐτῶν, ὅπως εἰς τὸ Μεριαμλίκ, ἔκρυπτον σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ πάχος τῶν πεσσῶν καὶ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν τόξων, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· οὕτω ἡ κατασκευὴ τοῦ μονοκλίτου τρούλλωτοῦ μὲ τὰς τέσσαρας ἐν σταυρῷ καμάρας καὶ τοὺς τέσσαρας γωνιαίους πεσσούς ἐξαφανίζεται εἰς τὴν Ἁγ. Εἰρήνην· ἐπικρατεῖ δὲ ἡ θολωτὴ Βασιλικὴ μὲ τὰς ἐπιμήκεις διαστάσεις. Τὰ πλάγια κλίτη μὲ τὰ ὑπερῶα, διήκοντα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ στενά, ὅπως εἰς πολλὰς Βασιλικὰς καὶ εἰς τὸ Μεριαμλίκ, δὲν εἶχον ἴσως καὶ ἀρχικῶς τὴν καμάραν συνεχῆ, ἀλλὰ διακοπτομένην μὲ ἐνισχυτικὰ τόξα διὰ τὴν μεταδίβασιν τῶν βαρῶν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, ὅπως εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὸ Κοτζᾶ Καλεσί.

Ἰδιόζουσα μετατροπὴ τοῦ τύπου εἶναι, ὅτι αἱ ἀνέχουσαι τὸν τρούλλον καμάραι δὲν ὑψοῦντο ὀλόκληροι ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τοῦ νάρθηκος, ἀλλὰ μόνον κατὰ τμημα (βλ. τομὴν ἐν εἰκ. 5). Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν καθ' ὕψος μείωσιν τῶν διαστάσεων, παρατηρεῖται δὲ ἀργότερον καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον.

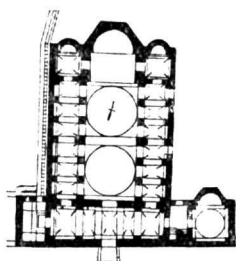
Συγγενὲς μνημεῖον πρὸς τὸν τύπον τῆς Ἁγίας Εἰρήνης εἶναι ὁ ἔρειπωμένος ναὸς τοῦ *Pirdop ἐν Βουλγαρίᾳ* (εἰκ. 6). Συμφώνως πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Moutachtziev ³⁾ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ ἔχει ὁμοίαν

¹⁾ Βλ. Γ. Σωτηρίων, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Ἐφέσου, Ἀρχαιολογικὸν Δελτικόν, 1923, σ. 143.

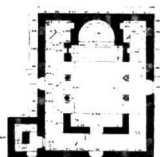
²⁾ Moutachtziev, Bull. de la société arch. Bulgare V (1915) σ. 20 κ. ἑ., *Filov*, Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Σόφιᾳ, 1913, σ. 138, εἰκ. 134-135. *Strzygowski*, Die Baukunst der Armenier, σ. 844, εἰκ. 794, 797.

τὴν διάταξιν πρὸς τὴν Ἁγ. Εἰρήνην μὲ τὴν καμάραν ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ πρὸς δυσμὰς ὁ ναὸς ἐκτείνεται περισσότερον, ἐπαναλαμβάνων τὴν αὐτὴν κατασκευὴν μὲ δεύτερον τροῦλλον. Οἱ πεσσοὶ ἔνεκα τῶν μικροτέρων διαστάσεων τοῦ ναοῦ ἔχουν σημαντικῶς σμικρυνθῆ, αἱ δὲ κιονοστοιχίαι περιορίζονται εἰς δύο μόνον κίονας εἰς τὰ διάμεσα τῶν πεσσῶν. Τὰ πλάγια κλίτη καὶ ὁ νάρθηξ φέρουν σειρὰν ἐνισχυτικῶν τόξων. Αἱ τρεῖς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ μαρτυροῦν ἐποχὴν μεταγενεστέραν τῆς Ἁγίας Εἰρήνης.

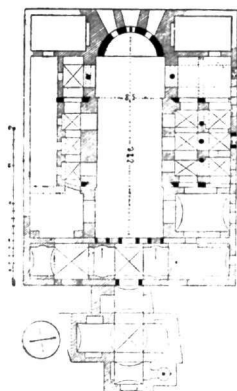
Μικρογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης εἶναι ὁ γνωστὸς ναὸς *Κασο-ιβν-Βαρτάν* ἐν Ἰσαυρίᾳ ¹⁾, ὅστις φέρει τὸν τροῦλλον εἰς τὸ κέντρον, ἀκριβῶς ἰσορροποῦντα μεταξὺ τῶν δύο ἰσομεγέθων καμαρῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς (εἰκ. 7). Διαφορὰ ὑπάρχει εἰς τὴν ἀψίδα καὶ τὰ παστοφόρια, τὰ ὁποῖα εἶναι διαμορφωμένα σύμφωνα πρὸς τὸν τρόπον τῶν Συριακῶν ναῶν, ὅστις παρατηρεῖται—ὡς γνωστὸν—καὶ εἰς σειρὰν Μικρασιατικῶν Βασιλικῶν.

Κάτοπις Moutachtziev.
Εἰκ. 6. Ναὸς Pirdop
Βουλγαρίας. Κλ. 1:1000.

Κάτοπις Butler.
Εἰκ. 7. Ναὸς Κασο-ιβν-
Βαρτάν. Κλ. 1:1000.

Κάτοπις Rott.
Εἰκ. 8. Ναὸς Ἀτταλείας.
Κλ. 1:1000.

Τὸ Κασο-ιβν-Βαρτάν μᾶς ἐξηγεῖ δυὸ ἄλλα μικρασιατικὰ Μνημεῖα τοῦ αὐτοῦ τύπου, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ εἶναι σήμερον ἱκανῶς μεταβλημένη. Εἶναι δὲ ταῦτα ὁ εἰς τζαμί μεταβληθεὶς ναὸς τῆς *Παναγίας εἰς τὴν Ἀττάλειαν* (Τζουμανὴν τζαμισί) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν *Μύρων*, ὁ περιζελίων τὸν τάφον τοῦ Ἁγίου.

Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τῆς Ἀτταλείας (εἰκ. 8) δὲν κατέχει ἀκόμη ἀσφαλῆ θέσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὸν τύπον τῆς. Ὁ Strzygowski κατατάσσει αὐτὴν εἰς τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον (Kleinasien, σ. 168 κ. ἑ.), στηριζόμενος εἰς τὰ σχέδια τοῦ Niemann χωρὶς ἄλλην τινα διαφωτιστικὴν ἐρμηνείαν. Ὁ Rott θεωρεῖ τὴν γνώμην αὐτὴν τοῦ Strzygowski ἐσφαλμένην, προελ-

¹⁾ Strzygowski, ἐν. ἀν., σ. 842, τοῦ αὐτοῦ Kleinasien, σελ. 112 κ. ἑ.

θοῦσαν ἐκ λαθῶν τῆς κατόψεως τοῦ Niemann· ὁ ἴδιος, ἐξετάσας λεπτομερῶς τὸν ναὸν καὶ σχεδιάσας ἐκ νέου αὐτόν, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς τὴν πρώτην του μορφήν ὁ ναὸς ἦτο *πεντάκλιτος ἑλληριστικὴ ξυλόστεγος Βασιλική*, ἐξ ἧς σώζονται γλυπτά τινα καὶ οἱ ἐντοιχισμένοι κίονες τῆς δευτέρας νοτίας κιονοστοιχίας. Εἰς δευτέραν ἐποχὴν οἱ κίονες ἀντικατεστάθησαν μὲ πεσσούς, ἀλλ' ὁ ναὸς ἐξηκολούθησε νὰ εἶνε Βασιλική, στεγασθεὶς καὶ πάλιν μὲ ξυλίνην στέγην, ἀργότερον δὲ ἐπεσκευάσθη ἐκ νέου. Τὰ συμπεράσματα ὁμοῦ αὐτὰ τοῦ Rott δὲν εἶναι ἀπολύτως ἱκανοποιητικά, ὡς δύναται τις νὰ ἐξακριβώσῃ ἐκ τῶν πολλῶν καὶ καλῶν φωτογραφιῶν τοῦ μνημείου, ἃς οὗτος παραθέτει (βλ. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, σελ. 32, εἰκ. 10-18).

Πρῶτον ἐκ τῆς ἀρχικῆς πεντάκλιτου Βασιλικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχονται οἱ ἐντοιχισθέντες κίονες τῆς πλαγίας κιονοστοιχίας, διότι τὰ κιονόκρανά των (Rott εἰκ. 12) εἶναι ἀναμφισβητήτως μεταϊουστινιάνεια καὶ οὐχὶ τοῦ 5ου αἰῶνος, ἐξ οὗ προέρχονται π. χ. τὰ ἐκ νέου χρησιμοποιηθέντα ἐπιστύλια (Rott, εἰκ. 14). Ὡστε πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ κιονοστοιχία τοῦ πλαγίου κλίτους ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν τοῦ ναοῦ, ὅταν τὰς κεντρικὰς κιονοστοιχίας ἀντικατέστησαν διὰ πεσσῶν.

Τὸ σύγγχρονον τῶν κεντρικῶν πεσσῶν μὲ τὴν πλαγίαν κιονοστοιχίαν μαρτυρεῖ ἀκόμη ἡ ὁμοίότης τῆς τεχνοτροπίας τῶν κιονοκρανῶν πρὸς τὰ ἐπίκρανα τῶν πεσσῶν (Rott, εἰκ. 13) καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος, εἰς ὃ ἀμφοτέρωθεν εὐρίσκονται. Προβάλλεται ἤδη τὸ πρόβλημα, ποία ἦτο ἡ μορφή τοῦ δευτέρου ναοῦ, τὸν ὁποῖον ὀρθῶς ὁ Rott χρονολογεῖ ἐκ τῶν γλυπτῶν εἰς τὸν 7ον αἰῶνα.

Ἡ γνώμη τοῦ Rott, ὅτι ὁ ναὸς καὶ μετὰ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν κίωνων διὰ πεσσῶν ἐστεγάσθη πάλιν μὲ τὴν ξυλίνην στέγην τῆς Βασιλικῆς, δὲν δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ, διότι μένει ἀνεξήγητος ὁ λόγος τῆς χρησιμοποΐσεως τόσον ὀγκωδῶν πεσσῶν ¹⁾. Οἱ πεσσοὶ οὗτοι μαρτυροῦν σαφῶς, νομίζομεν, ὅτι τὸ κεντρικὸν κλίτος ἐστεγάσθη μὲ λιθίνην θολωτὴν στέγην. Οἱ θόλοι δὲ οὗτοι δὲν ἦσαν ἀπλαῖ καμάραι, διότι τότε οἱ πεσσοὶ (οἱ ὁποῖοι τοῦλάχιστον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν δὲν ὑπέστησαν σοβαρὰς μεταβολάς, ἀφοῦ διατηροῦν τὰ ἐπίκρανά των) θὰ ἀνεγείροντο ὁμοίμορφοι καὶ κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις, ὅπως εἰς ὅλας τὰς μικρασιατικὰς θολωτὰς Βασιλικὰς ἐνῶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀτταλείας οἱ τέσσαρες ἐν τετραγώνῳ πεσσοὶ εἶναι ἰσχυρότεροι καὶ συνδεδεμένοι διὰ τόξων μὲ τοὺς πεσσούς τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν, ὅπου σώζονται καὶ παλαιότερα μέρη, ἐνῶ οἱ διάμεσοι ἀνὰ δύο εἶναι

¹⁾ Αἱ διακρινόμεναι εἰσέτι ὅσαι διὰ τὰς δοκοὺς τῆς στέγης, ὅπερ φέρει ὡς λόγον ὁ Rott, δὲν ἔχουν βαρῦτητα· διότι εἶναι φανερὸν ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς τοιχοδομίας (Rott, ε. ἀ., εἰκ. 10), ὅτι ὅλα τὰ ἄνω μέρη τοῦ ναοῦ ἀνήκουν εἰς ἔτι νεωτέραν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ἴδιος παρατηρεῖ. Κατὰ τὴν τρίτην αὐτὴν περίοδον ὁ ναὸς ἔγινε πάλιν ξυλόστεγος, ὅπως δεικνύουν οὐχὶ μόνον αἱ ὅσαι τῶν δοκῶν, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ ἄνω τῆς ἀψίδος τοίχος, ὅστις σχηματίζει ἀέτωμα καὶ οὐχὶ ἡμικύκλιον.

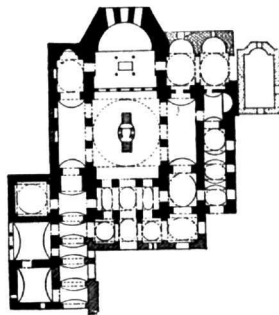
τετράγωνοι καὶ μικροί· πρὸς ἀνατολὰς δὲ καὶ δυσμὰς τ' ἀνοίγματα τῶν τόξων εἶναι μεγαλύτερα καὶ ὁμοιόμορφα. Ἡ διάταξις αὕτη καὶ ἡ μορφή τῶν πεσσῶν μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἡ λιθίνη στέγασις τῆς ριζικῶς ἐπισκευασθείσης Βασιλικῆς ἐγένετο κατὰ τὸ σύστημα τῆς Βασιλικῆς με τρουῦλλον τοῦ εἶδους τοῦ Κασρ-ιβν-Βαρτάν· μετὴν διαφορὰν, ὅτι ἀντὶ κίωνων ὑπῆρχον ἐνταῦθα τετράγωνοι μαρμαρένδυτοι πεσσοί.

Τὰς περισσότερον ἐπιμήκεις διαστάσεις τῆς Βασιλικῆς με τρουῦλλον καθώρισε πιθανώτατα ἡ προγενεστέρα Βασιλική· οἱ δύο ὅμως κίονες ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ, οἱ χωρίζοντες τὰ τόξα, ἀνήκουν καὶ οὗτοι εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν ἀρχικὴν Βασιλικήν, ὅπως δέχεται ὁ Rott.

Οὔτε περὶ ὑπάρξεως ὑπερφῶν οὔτε περὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Βασιλικῆς με τρουῦλλον δύναται τις πλέον ν' ἀποφανθῆ.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἐνέχει ἡ Βασιλικὴ με τρουῦλλον τῆς Ἀιταλείας, διότι εἶναι πεντάκλιτος, διατηρήσασα τὰ δεύτερα κλίτη τῆς ἀρχικῆς ἐλληνιστικῆς Βασιλικῆς. Οὕτω βλέπομεν τὸ πεντάκλιτον σύστημα, ὅπερ εἰς τὰς ἀπλᾶς Βασιλικὰς ἦτο ἀρκετὰ σύνηθες, νὰ εἰσάγεται καὶ εἰς τὰς Βασιλικὰς με τρουῦλλον, ὅπως ἀργότερα ἐφηρμόσθη εἰς τοὺς σταυροειδεῖς τύπους τῆς Κωνσταντινουπόλεως — σύμφωνα μετὰ τὰς νεωτέρας παρατηρήσεις τοῦ Brunon — καὶ τῆς Ρωσίας.

Συγγενέστατος πρὸς τὴν Βασιλικὴν με τρουῦλλον τῆς Ἀιταλείας εἶναι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου εἰς τὰ Μύρα τῆς Λυκίας (εἰκ. 9), ὅστις ἔχει ὁμοίαν ἱστορίαν διαδοχικῶν ἐπισκευῶν ¹⁾. Ἀρχικῶς ἀνηγέρθη καὶ οὗτος ὡς Βασιλική, κατόπιν μετεσχηματίσθη εἰς Βασιλικὴν με τρουῦλλον τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν μετὸν Ναὸν τῆς Ἀιταλείας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ὁμοιότης τῆς τεχνοτροπίας τῶν γλυπτῶν (Rott, ἔ. ἀ., εἰκ. 125 ἐπιστύλιον) καὶ ἡ στενὴ ἀναλογία τῆς κατόψεως καὶ τῆς καθόλου ἀρχιτεκτονικῆς τῶν δύο ναῶν. Ὁ δεύτερος οὗτος ναός, δηλ. ἡ Βασιλικὴ με τρουῦλλον, ἔχει δύο ἐποχάς, τῶν ὁποίων ὁ Rott δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνη τὰ μέρη ἕνεκα τῶν τελευταίων ἐπισκευῶν τῶν Ρώσων (1862), ἐξ ὧν προέρχονται ὅλοι οἱ σημερινοὶ θόλοι καὶ ὀλόκληρον τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ ναοῦ. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου καὶ τὴν συγγενείαν του πρὸς τοὺς δύο ἄλλους μικρασιατικὸς ναοὺς τῆς Ἀιταλείας καὶ τοῦ Κασρ-ιβν-Βαρτάν εἰκάζομεν, ὅτι εἰς τὴν πρώτην Βασιλικὴν με τρουῦλλον τοῦ 7ου αἰῶνος ἢ πρὸς δυσμὰς προσθήκη τῶν πεσσῶν καὶ ὑπερφῶν, ἡ διακόπτουσα τὸ μῆκος τοῦ μέσου κλίτους, δὲν ὑπῆρχεν· ἀρχικῶς ἡ δυτικὴ καμάρα θὰ ἦτο

Κάτοπις Rott.

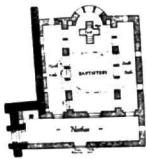
Εἰκ. 9. Ἀγ. Νικόλαος Μύρων.
Κλ. 1:1000

¹⁾ Rott, Kleinasiatische Denkmäler, σ. 325 κ. ε.

ἐλευθέρα ἰσορροποῦσα πρὸς τὴν ἀνατολικήν, ὅπως τὴν παριστᾷ ὁ Texier ¹⁾, ὁ δὲ σημερινὸς ἐξωνάρθηξ, ὁ ἐγερθεὶς ὑπὸ τῶν Ρώσων ἐπὶ «παλαιῶν θεμελίων», θὰ ἦτο ὁ νάρθηξ τῆς πρώτης Βασιλικῆς με τρουῦλλον.

Ἐπειδὴ οἱ Ρῶσοι ἠκολούθησαν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν πιστῶς τὰς παλαιότερας μορφάς, εἶναι πιθανόν, ὅτι εἶδον ἐνδείξεις ὑπάρξεως πεσσῶν πρὸς δυσμᾶς· ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει οὗτοι θὰ ἀνήκον εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν τῆς τρουλλωτοῦ ναοῦ, διότι ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τοῦ μέσου κλίτους πρὸς δυσμᾶς εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς με τρουῦλλον. Τὸ δεύτερον «ἀσύμμετρον» πρὸς νότον κλίτος καὶ τὰ πρὸς βορρᾶν προσαρτήματα, ἅτινα μένουσιν αἰνιγματώδη διὰ τὸν Rott, κατέχουν πιθανώτατα τὴν θέσιν ἀρχαιοτέρων τοιούτων τῆς ἀρχικῆς Βασιλικῆς, ἣτις δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἦτο πεντάκλιτος, ὅπως τῆς Ἁτταλείας.

Εἰς τὰς μικρασιατικὰς αὐτὰς Βασιλικὰς με τρουῦλλον δύναται νὰ καταχθῆ καὶ τὸ μικρὸν *Βαπτιστήριον* τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου (εἰκ.

Κάτοπις Jewell.

Εἰκ. 10. Βαπτιστήριον Πάρου. Κλ. 1:1000.

10), τὸ ἀνεγερθὲν μετὰ τὸν μέγαν ναὸν ²⁾ καὶ χρονολογούμενον ἄρα μετὰ τὸν βον αἰῶνα. Ἐν ἐξαιρέσωμεν τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ Βαπτιστηρίου, ἢ διάταξις τῆς κατόψεως εἶναι ἡ αὐτὴ με τοὺς δύο μικρασιατικούς ναοὺς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἁτταλείας, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔχει κοινὸν τὸν χωρισμὸν τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῶν πλαγίων διὰ κίονος.

Τὰ τέσσαρα ταῦτα μνημεῖα, ὁμοῦ με τὴν Ἁγίαν Εὐρήνην ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὸ Κοτῶ Καλεσὶ ὡς πρόδρομον, ἀποτελοῦν τὴν μίαν φάσιν τῆς μετιουστινιανείου Βασιλικῆς με τρουῦλλον, καθ' ἣν ὑπερισχύει ἡ Βασιλικὴ με τὴν ἔκτασιν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διὰ τῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμᾶς καμαρῶν, τὸν περιορισμὸν δὲ τῶν πλαγίων πρὸς Β. καὶ Ν. καμαρῶν εἰς ἀβαθῆ τόξα, κρυπτόμενα σχεδὸν ὀλόκληρα ἀπὸ τὸν τοῖχον τῶν τυμπάνων.

Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ομάδα αὐτὴν τῶν Βασιλικῶν με τρουῦλλον, αἵτινες χρονολογοῦνται εἰς τὰ τέλη τοῦ βου μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 7ου αἰῶνος, μία ἄλλη σειρά μνημείων διαπλάσσειται σύμφωνα πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ *περὶ ἐν κέντρον ναοῦ*, κατὰ τρόπον ὅμως ἐντελῶς διάφορον τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, με ὑποχώρησιν δηλ. τῆς Βασιλικῆς καὶ κυριαρχίαν τοῦ σταυροειδοῦς κέντρον καὶ μάλιστα με τονισμὸν τῆς πλαστικῆς αὐτοῦ διαπλάσεως. Ἡ δευτέρα αὕτη φάσις τῆς Βασιλικῆς με τρουῦλλον ἐμφανίζεται ἤδη τὸν βον αἰῶνα, κυρίως ὅμως ἐπικρατεῖ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα.

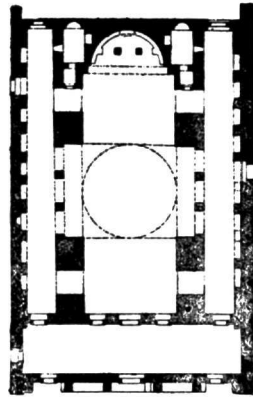
¹⁾ Texier, Descr. de l'Asie Min. III, σ. 205 πίν. 222. Texier et Pullan, Archit. Byz., πίν. VIII.

²⁾ Jewell and Hasluck, The church of our Lady of the hundred gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros, 1920.

Ἐν ἀξιόλογον μνημεῖον ἴσταιται ὡς συνδυετικὸς κρῖκος μεταξὺ τῶν δύο φάσεων, ὁ διπλοῦς ναὸς τῆς Ἐφέσου (εἰκ. 11), χρονολογούμενος εἰς τὰ τέλη τοῦ βου αἰῶνος ¹⁾. Ὁ ναὸς τῆς Ἐφέσου, ἐνῶ διατηρεῖ τὰς μακρὰς διαστάσεις τῆς πρώτης φάσεως τοῦ τύπου μετὰ τὴν μεγάλην ἔκτασιν τῶν καμαρῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἀφίνει ἐν τούτοις νὰ διαγράφεται εἰς τὸ κέντρον ὁ πρωτογενὴς σταυροειδής· διότι αἱ πλάγια πρὸς Β. καὶ Ν. καμάραι ἔνεκα τοῦ μεγέθους τῶν ἰκανῶς καὶ κατὰ πλάτος ἐκτενομένων πεσσῶν εἶναι βαθεῖαι, οἱ δὲ κίονες καὶ τὰ ἄνωθεν αὐτῶν τύμπανα, ἀποσσευρμένα εἰς τὸ ἔξω μέρος τῶν πεσσῶν, ἄφηνον τὰς καμάρας αὐτὰς νὰ φαίνωνται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπως κατὰ τὴν πρώτην, προῖουστινιάνειον διάπλασιν τοῦ τύπου εἰς τὸ Μεριαμλικ καὶ τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἰλισσοῦ.

Τὸ ἀποφασιστικὸν βῆμα πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ περιῆν κέντρον ναοῦ πραγματοποιοιεῖ ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 12), διότι ὄχι μόνον οἱ διαλελυμένοι πεσσοὶ ἐκτείνονται ἔτι περισσότερον κατὰ πλάτος, ὥστε αἱ πλάγια καμάραι γίνονται βαθύτεραι, ἀλλὰ διότι αἱ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς καμάραι περιορίζονται. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἰδίως καμάρα δὲν συνεχίζεται μέχρι τῆς ἀψίδος, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἄλλης οὐμάδος καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἐφέσου, ἀλλὰ διακόπτεται πρὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον τμήμα, μὴ εὐρισκόμενον ἀκόμη ἐν πλήρει ἐνότητι πρὸς τὸν λοιπὸν ναόν. Οὕτω ἡ σχέσις πρὸς τὴν Βασιλικὴν χαλαρώνεται ἐπαισθητῶς καὶ ὁ ναὸς μετὰ τὴν ἀπομόνωσιν καὶ τὸν τονισμὸν τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ σταυροειδοῦς λαμβάνει καθαρώτερον τὴν περιῆν κέντρον διάταξιν, τὴν ὁποῖαν ἐπιτείνει καὶ τὸ τετραγώνον σχῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὰ πλάγια κλίτη καὶ ὁ νάρθηξ περιβάλλον ἀπὸ τὰ τρία μέρη ὁμοιομόρφως τὸν κεντρικὸν χώρον, ἐστεγασμένα χαμηλότερα, ὥστε νὰ προεξέχη ὡς κύβος τὸ κέντρον ²⁾, ὅπως εἰς τὰς λοιπὰς Βασιλικὰς μετὰ τροῦλλον.

Ἡ Ἁγία Σοφία ἔνεκα τοῦ τονισμοῦ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ σταυροῦ θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ καθαροῦ σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλον ναοῦ. Ὁ Wulff ἀπὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, εἰς ἣν αἱ πλάγια

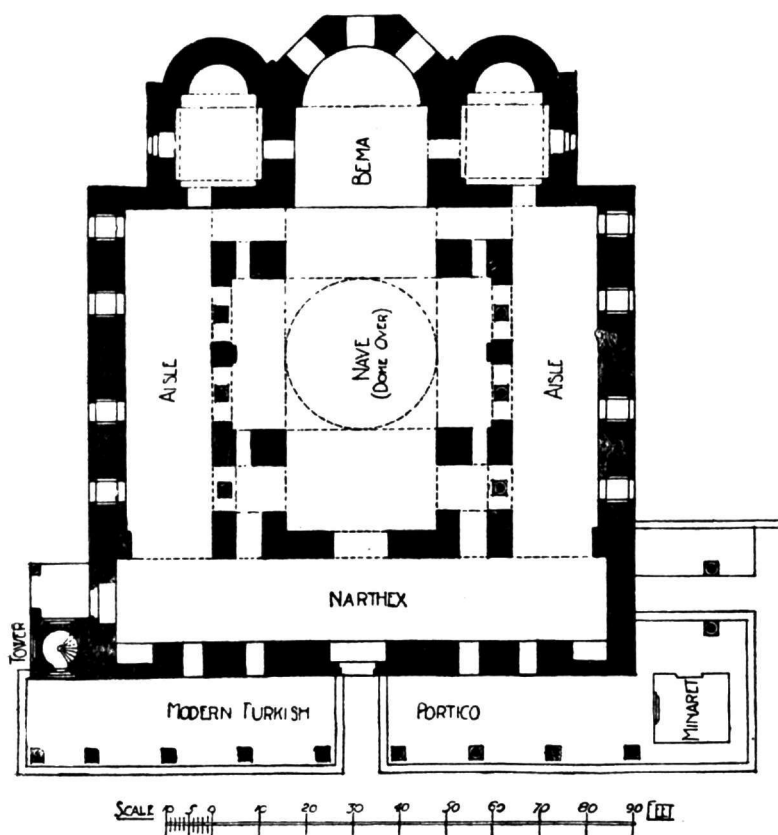

Κάτοπις Keil.
Εἰκ. 11. Διπλοῦς Ναὸς
Ἐφέσου. Κλ. 1:1000.

¹⁾ *Strzygowski*, *Kleinasien*, σ. 110. *Keil*, *Jahreshefte des österr. archäol. Instutus*, Bd. XV, 1912, σ. 199.

²⁾ Τὰ σημερινὰ ὑπερῶα εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη· ἀρχικῶς ἡ στέγη τῶν πλαγίων κλιτῶν ἦτο χαμηλότερα, βλ. *Diehl*, *Le Tourniau, Saladin*, *Les monuments chrétiens de Salonique*, σ. 123 εἰκ. 50.

καμάραι είναι αρκετά βαθεῖαι, μεταπηδᾷ εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Deré-Achsy, ὅπου αἶται φθάνουν μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, διὰ τὴν κάμην τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς Βασιλικῆς μετὰ τρούλλου εἰς τὸν καθαρὸν σταυροειδῆ. Ἐπὶ τοιαύτῃ ἐξέλιξις δὲν χωρεῖ, διότι εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν παρ' ὅλην τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πρωτογενοῦς σταυροειδοῦς, ὑπάρχουν τὰ χαμηλότερα πλάγια κλίτη, τὰ διήκοντα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ κύριον

Κάτοχος Millingen.

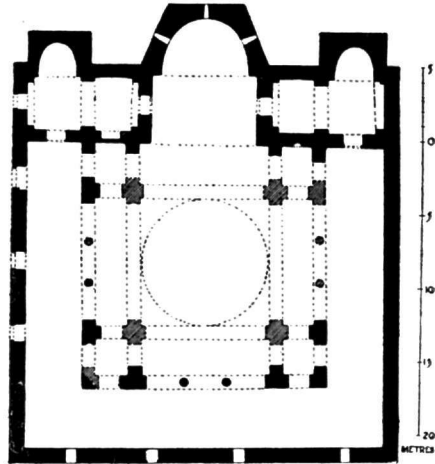
Εἰκ. 12. Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης.

Κλίμαξ 1:500.

χαρακτηριστικὸν τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μετὰ τρούλλον, ἐνῶ εἰς τὸ Deré-Achsy, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, πρόκειται περὶ ἄλλου τύπου, δηλ. περὶ συνδυασμοῦ ἐγγεγραμμένου (ἀνεπτυγμένου μετὰ γωνιαῖα διαμερίσματα) σταυροειδοῦς μετὰ τὴν Βασιλικήν, ἐξ ἧς ὁμοῦς δέχεται μόνον τὰ ὑπερῶα καὶ τὰς μακρὰς διαστάσεις, οὐχὶ δὲ αὐτούσια τὰ πλάγια κλίτη, ὅπως ἡ Βασιλικὴ μετὰ τρούλλον. Καὶ αἱ μακρᾶ ἄλλωστε διαστάσεις τοῦ Deré-Achsy ἀπομακρύνουν

αὐτὸ ἀπὸ τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον, αἵτινες μετὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης εἶναι τετράγωνοι.

Τελείως διαμορφωμένον τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον εἰς ναὸν περὶ ἓν κέντρον τῆς δευτέρας φάσεως παρουσιάζει ὁ σπουδαῖος ἔξ ἀπόψεως ἐξελίξεως τοῦ τύπου ναὸς El Hadra τοῦ *Μαΐφαρκίν* (εἰκ. 13), τῆς ἀρχαίας Μαρτυροπόλεως ἐν Μεσοποταμίᾳ¹⁾. Ὁ κεντρικὸς χώρος εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνος, διότι καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς καμῖρα ἔχει τὸ βάθος τῶν τριῶν ἄλλων, τὸ δὲ σταυροειδὲς κέντρον εἶναι καθαρότερα ἀνεπτυγμένον εἰς ἐγγεγραμμένον σταυρὸν μὲ τὴν διάλυσιν τῶν στηριγματίων τοῦ τροῦλλου εἰς τέσσαρας ἐν τετραγώνῳ λεπτοὺς πεσσούς, σχηματίζοντας κανονικῶς μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Τὰ πλάγια κλίτη μὲ τὸν νόρθηκα περιβάλλον ὁμοιομόρφως, ὅπως εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἀπὸ τὰ τρία μέρη τὸν κεντρικὸν σταυροειδῆ ἐνταυθὰ ὅμως δύο κίονες προστεθειμένα καὶ πρὸς δυσμὰς προσδίδουν καθαρότερον τὸν χαρακτῆρα τοῦ περὶ ἓν κέντρον τύπου. Τὸ ἱερόν, ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρον ἐπίσης διαμέρισμα (*tranée*), εὑρίσκειται ἐν μεγαλύτερᾳ ἐνότητι πρὸς τὸν λοιπὸν ναόν.

Κατοίχης Bell.

Εἰκ. 13. Ναὸς El Hadra Μαΐφαρκίν.
Κλίμαξ 1:500.

Τὰ δύο ταῦτα μνημεῖα δέχεται ὁ Brunov ὡς τὰ πρῶτα πρότυπα τῶν πεντακλίτων σταυροειδῶν ναῶν τῆς Ρωσίας τοῦ 11ου αἰῶνος²⁾ ὁ Zaloziecky ὅμως (*Byz. Zeitschr.*, ἔ. ἀ., σελ. 527) κατέδειξεν, ὅτι μετὰ τῶν δύο ομάδων ὑπάρχον θεμελιώδεις διαφοραί, μὴ ἐπιτρέπουσαι τὴν ἐξάρτησιν τῶν μὲν ἀπὸ τῶν δέ.

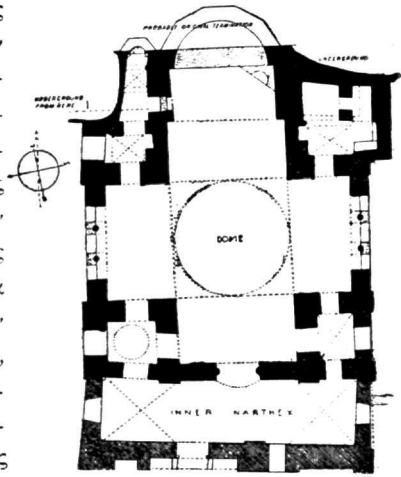
Ἐκεῖνο τὸ μνημεῖον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκειται οὐ μόνον ἐν κατοίχῃ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὅλην αὐτοῦ συγκρότησιν εἰς τὸ διάμεσον μετὰ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον καὶ τοῦ πεντακλίτου σταυροειδοῦς, εἶναι ὁ ναὸς τῆς

¹⁾ *G. Bell*, *Churches and monasteries of the Tûr Abdîn* (*Zeitschr. für Gesch. der Architektur*, Bd. 9, Heidelberg 1913) σ. 38 κ.έ. εἰκ. 28. Πίν. XVII-XIX. Ἡ Bell χρονολογεῖ τὸν ναὸν τῷ 591, εἶναι πιθανότερον ὅμως, ὡς δέχεται καὶ ὁ Zaloziecky, ὅτι εἶναι μεταγενέστερος. (*W. R. v. Zaloziecky*, *Zur Frage des byz. Ursprungs der fünfschiffigen Kreuzkuppelkirche ἐν Byz. Zeitschr.*, Bd. 28, 1928, σ. 380).

²⁾ *Brunov*, *L'église à croix inscrite à cinq nefs*, ἐν *Échos d'Orient* 1927. Τοῦ αὐτοῦ, *Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche*, ἐν *Byz. Zeitschr.*, Bd. XXVII, 1927, σ. 63.

Διακονίσσης (Καλεντέρ Χανέ) τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 14), ὁ ὁποῖος καὶ ἐκ τῆς ἀρχαιότητός του (602), δύναται πράγματι νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ πρότυπον τῶν πεντάκλιτων σταυροειδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Zaloziecky δὲν λαμβάνει τὸν Ναὸν τοῦτον ὑπ' ὄψιν, διότι ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Wulff, ὁ ἐξετάσας τὸν ναόν, δὲν δέχεται αὐτὸν πεντάκλιτον· τοῦτο ὅμως εἶναι ἐσφαλμένον, διότι ἀπεναντίας ὁ Wulff διὰ μακρῶν καὶ πειστικῶν ἐνδείξεων ἐπιστοποίησε πρῶτος τὴν ὕπαρξιν καὶ δευτέρων κλιτῶν εἰς τὰ δύο πλάγια τοῦ ναοῦ (Koimesiskirche σ. 116-119· βλ. καὶ Brunon ἐν B. Z. XXIX, 1929, σ. 253).

Εἰς τὸν Ναὸν τῆς Διακονίσσης παρατηροῦμεν τελείαν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ· τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι πλήρως διαμορφωμένα, στενῶς ἀκόμη συνυφασμένα μὲ τοὺς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ μορφήν μακρῶν τοίχων μὲ διόδους, ἀφήνουν νὰ σχηματίζονται καθαρὰ τὰ σκέλη τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Διὰ τῶν ἐκατέρωθεν δύο κίονων συνεκινῶνται ὁ κεντρικὸς οὗτος χώρος πρὸς τὰ καταστραφέντα πλάγια κλίτη. Ἐν τὰ πλάγια ταῦτα κλίτη ἀποδειχθῆ (ὅπως ἄλλως τε φαίνεται πιθανώτατον καὶ ἐκ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Wulff), ὅτι ἦσαν ὅμοια μὲ τὰ τῶν Βασιλικῶν μὲ τροῦλλον, ἤτοι διήκοντα κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ ἐστεγασμένα μὲ μίαν ἐνιαίαν ὀροφήν—ξυλίνην ἢ καμαρωτὴν—ἣτις ἔφθανε μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν ἐν σταυροῦ καμαρῶν καὶ ἄφηνε τὰ τύμπανα ἐλεύθερα ὅπως εἰς τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον, τότε ἡ σχέσις τοῦ Καλεντέρ πρὸς αὐτάς εἶναι καταφανής. Ἐν

Κάτοπις Millingen.

Εἰκ. 14. Ναὸς Διακονίσσης (Καλεντέρ Χανέ). Κλίμαξ 1:500.

τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει γίνεται καταφανής καὶ ἡ ἀπόστασις ἣτις χωρίζει τὸν Ναὸν τῆς Πρωτευούσης ἀπὸ τοὺς πεντάκλιτους τῆς Ρωσίας — καὶ ἰδίως τὸν πλέον χαρακτηριστικὸν ἐξ αὐτῶν, τὴν Ἁγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου.—Οἱ πεντάκλιτοι τῆς Ρωσίας, ἔχοντες καὶ τὰ ἔξω κλίτη ἐστεγασμένα μὲ καμάρας ἐν σταυροῦ, ἀπομακρύνονται εἰς τὴν ὅλην αὐτῶν κατασκευὴν—παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν κατόψεων — ἀπὸ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον.

Τὸ πρόβλημα ἔγκειται εἰς τὴν διασάφησιν, ἂν ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ πρόδρομος καὶ ἡ πρώτη πηγὴ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ «σταυροειδοῦς μετὰ τροῦλλου» ναοῦ. Τὸ Καλεντέρ, μὲ τὴν τελείαν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ αὐτοῦ πρωτογενοῦς εἰς ἐγγεγραμμένον, δίδει ἀναντιρρήτως αὐτὴν τὴν ἐνδειξιν. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ ἡ ἔξης διασάφησις: Ἐφ' ὅσον ὁ πρωτογενὴς μονόκλιτος σταυροειδής, μὲ τὰς ἀβαθεῖς ἐν

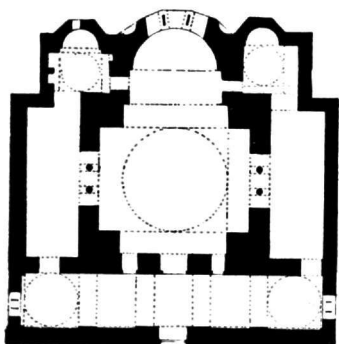
σταυροῦ καμάρας, ὃν ἐγκλείει εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ὁ συνδυασμένος τύπος τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον, ὑπῆρχεν ὡς αὐτοτελὴς ναός, εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆ εἰς ἐγγεγραμμένον διὰ τῆς μεγεθύνσεως τῶν πεσσῶν κατὰ πλάτος καὶ τῆς μετατροπῆς αὐτῶν εἰς μακροὺς τοίχους θὰ ἐφηρμοσθῆ παραλλήλως καὶ διη κυρίως καὶ εἰς τοὺς αὐτοτελεῖς μονοκλίτους σταυροειδεῖς, οὐχὶ δὲ μόνον εἰς τὰς Βασιλικὰς με τροῦλλον, ὥστε νὰ δίδωμεν εἰς αὐτὰς τὴν πηγὴν καὶ μάλιστα τὴν μόνην πηγὴν τοῦ «σταυροειδοῦς», ὡς δέχεται ὁ Wulff. Τόσῳ δὲ μᾶλλον δὲν εἶναι τοῦτο ὀρθόν, καθ' ὅσον ἕξ ἄλλης καταγωγῆς ὁ πλήρως ἀνεπτυγμένος ἐγγεγραμμένος τύπος ὑπάρχει ἤδη πρὸ τοῦ Καλεντέρ, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης ταύτης (ναοὶ: Ρουσαφᾶ, Ὁσίου Δαυὶδ Θεσσαλονίκης, Anderin, il-Tuba Συρίας κ. λ. π.).

Διὰ τὴν Ἐκωνσταντινούπολιν ὅμως τὸ Καλεντέρ ἔπαιξε θεμελιώδη ρόλον. Ἐάν μάλιστα ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τούτου καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Πρωτεύουσας, ὡς τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Μάρκου (Ἁτικ Μουσταφᾶ Ἰζαμί), ἀποδειχθῆ, ὅτι εἶναι πεντάκλιτος καὶ ἰδίως σύγχρονος τοῦ Kalender, ὅπως ὑποθέτει ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς τεχνικῆς, τῶν μορφῶν καὶ τῆς τεχνοτροπίας ὁ Brunon (Zur Erforschung der Byz. Denkmäler von Kon/peh. Byz. Zeitschr., Bd. XXXI, 1931, σελ. 49 κ. ἑ.), τότε γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ πρωτεύουσα ἐφαρμόζει τοὺς ἀνεπτυγμένους ἐγγεγραμμένους τύπους πρῶτον εἰς τοὺς «πεντακλίτους» διὰ μέσον τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον, κατόπιν δὲ ἐκ τῶν πεντακλίτων, ὧν τὴν τελευταίαν διαμόρφωσιν βλέπομεν εἰς τὸν Β. Ναὸν τῆς Παναγράντου, ἐξευλίχθη ὁ κανονικὸς τρίκλιτος σταυροειδὴς τοῦ συνθέτου τύπου εἰς τὸ Μυρέλαιον καὶ κατόπιν εἰς τοὺς Ναοὺς Παντεπόπτου, Παντοκράτορος κλπ.

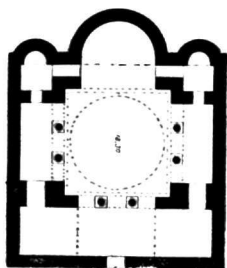
Τοῦτο μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ διάταξις τῆς κατόψεως, ἀλλὰ καὶ ἡ συγκρότησις τοῦ ὅλου ναοῦ τοῦ συνθέτου σταυροειδοῦς τύπου τῆς Ἐκωνσταντινουπόλεως: τὸ ἀκριβῶς ἰσορροποῦν τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸ ἰδιαίτερον διαμέρισμα (travée) τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα ὁ Millet χαρακτηρίζει ὡς τὰ διακριτικὰ τοῦ συνθέτου τύπου τῆς Ἐκωνσταντινουπόλεως, εἶδομεν, ὅτι ἀποτελοῦν καὶ τοὺς κυρίους χαρακτηῆρας τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον τῆς δευτέρας φάσεως ἤδη ἀπὸ τοῦ Μαΐαφαρκίν καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης. Πλὴν ὅμως τῶν χαρακτηῆρων τούτων καὶ αἱ ὑψηλαὶ διαστάσεις, τὰ πρὸς δυσμὰς ὑπερῶα, οἱ διάτρητοι τοῖχοι με τὰς δύο καὶ τρεῖς σειρὰς ἐπάλλήλων παραθύρων, τὰ ἡμικύκλια εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν θόλων ἀντὶ ἀετωμάτων, ἀκόμη καὶ οἱ τροῦλλοι με τὰς ραβδώσεις συνδέουν τοὺς σταυροειδεῖς τῆς Ἐκων/πόλεως με τὰς Βασιλικὰς με τροῦλλον· ἐπειδὴ δέ, ὡς γνωστόν, πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα δὲν ἀπαντοῦν εἰς τὰ ἄλλα εἶδη τῶν σταυροειδῶν, συμπεραίνομεν, ὅτι μόνον ἡ Ἐκωνσταντινούπολις ἐξελίσσει τὸν σταυροειδῆ ἀπὸ τὴν Βασιλικὴν με τροῦλλον, διὰ μέσον τῶν πεντακλίτων.

Ἄλλ' ἐνῶ ὁ τύπος τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον εἰς τὴν Ἐκωνσταντινούπολιν περὶ τὰ τέλη τοῦ βου αἰῶνος διὰ τοῦ Καλεντέρ φέρεται πρὸς τοὺς σταυροειδεῖς, εἰς ἕτερον ναόν: τὸ Καχριέ (εἰκ. 15) εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν,

ὡς ἀπεκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Millingen (ἔ. ἄ. σ. 311 κ. ἔ.), ἐμμένει εἰς τοὺς χαρακτῆρας τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον τῆς δευτέρας φάσεως, μὲ τοὺς πεσοὺς συμπαγεῖς καὶ τὸν σταυροειδῆ τοῦ κέντρου περιορισμένον εἰς τὰς ἀβαθεῖς ἐν σταυρῷ καμάρας τοῦ πρωτογενοῦς. Ἡ σχέσις τοῦ Καχριέ μὲ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης εἶναι προφανής, μὴ ἔξαιρουμένου μηδὲ τοῦ στενωτέρου ἱεροῦ, ἡ δὲ χρονολογία τοῦ Καχριέ (641)¹⁾ διαφωτίζει τὸν ναὸν

Κάτοπις Millingen.
Εἰκ. 15. Μονὴ τῆς Χώρας (Καχριέ).
Κλ. 1:500.

Κάτοπις Βεροῦκ.η.
Εἰκ. 16. Ναὸς Θεοτόκου εἰς Λάμ-
ποβον Ἠπείρου. Κλ. 1:500.

τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρχικῶς ἔφερε καὶ τὸ Καχριέ, ὡς ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, πρὸς Δ. ὑπερῶα, ἀτινα ὅμως συμφώνως μὲ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον θὰ ἦσαν χαμηλότερον ἐστεγασμένα, ἀφήνοντα μέρος τοῦ τυμπάνου μὲ τὴν ἄνω σειρὰν τῶν παραθύρων του ἐλεύθερον, ὅπως ἡ Ἁγ. Σοφία (βλ. ἀποκατάστασιν δυτικοῦ τοίχου ἐν Millingen, ἔ. ἄ., εἰκ. 103).

Συγγενὴς πρὸς τὸ Καχριέ εἶναι ὁ ἀτελὼς γνωστὸς μικρὸς ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ ἄνω Λάμποβον τῆς Ἠπείρου²⁾. Οὗτος σήμερον δὲν διασφύζει τὸν ἀρχικὸν τύπον, μετατραπεῖς εἰς «σταυροειδῆ» κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ Ναοῦ τὸν 12ον αἰῶνα, ὡς δηλοῦται ἐξ ἐπιγραφῆς. Ἡ κάτοπις ὅμως αὐτοῦ (εἰκ. 16) μὲ τὴν διάταξιν τῶν πεσοῶν καὶ τοὺς κίονας εἰς τὰ διάμεσα μαρτυροῦν, ὅτι ἀρχικῶς ὁ ναὸς, τὸν ὁποῖον ἡ σφραγισμένη ἐπιγραφή ἀναφέρει ὡς Ἰουστινιάνειον κτίσμα, ἀνηγέρθη εἰς τύπον Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον.

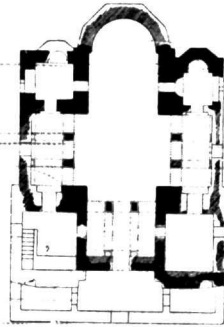
Εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν ἀνίηκει καὶ ὁ ἀπὸ πολλοῦ ἠρειπωμένος, ἐσχάτως δὲ τελείως καταστραφεὶς Ναὸς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας³⁾. Πρὸ τῆς καταστροφῆς του ἐξητάσθη ἐκ νέου ὁ ναὸς ὑπὸ τοῦ de Jerphanion, ὅστις ἐν τῇ μελέτῃ του ἔδωκε σειρὰν νέων φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων τοῦ

¹⁾ Τὸ Καχριέ ἰδρύθη ὑπὸ Προκοπίου Πρίσκου ἐπὶ Ἡρακλείου (641) εἰς ἀντικατάστασιν Ὁρατορίου, ὑπάρχοντος ἤδη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. *Wulff, Altechr. u. byz. Kunst*, σ. 473.

²⁾ *Βεροῦκη*, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, σ. 109. *Σωτηρίων*, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Φαυρωμένης, ἐν Ἐπετηρίδι Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδῶν. Τ. Α' (1924) σ. 131.

³⁾ *Texier*, Description d'Asie Mineure I, σ. 195, 200, πίν. 71. *Wulff*, Die Koimesiskirche in Nicaia, σ. 52 κ. ἔ.

μνημείου ¹⁾. Ἡ νέα κάτοψις τοῦ Jerphanion (εἰκ. 17) εἶναι ἀκριβεστέρα τῆς προγενεστέρας τοῦ Texier καὶ διορθώνει αὐτὴν εἰς ἀρκετὰ σημεῖα. Καίτοι δὲ καὶ μετὰ τὴν ἐκ νέου ἔρευναν δευτερεύοντα μέρη τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ δὲν κατορθώθη νὰ διασαφηνισθοῦν, οἱ κύριοι ὅμως χαρακτῆρες τοῦ τύπου ἔνεκα τῶν ὁποίων κατατάσσεται ὁ ναὸς εἰς τὰς Βασιλικὰς μὲ τρούλλον, εἶναι σαφεῖς. Συμφώνως μὲ τὴν κάτοψιν τοῦ de Jerphanion ὑπῆρχον καὶ πρὸς δυσμὰς τοῦ κεντρικοῦ χώρου κίονες· ἦσαν δὲ οὗτοι τοποθετημένοι πρὸς τὸ ἕξω μέρος τῶν πεσσῶν, ὅπως καὶ οἱ πλάγιοι κίονες, οὕτως ὥστε τὰ ἐν σταυρῷ τόξα τ' ἀνέχοντα τὸν τρούλλον νὰ ἐμφανίζονται πλαστικὰ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ὁμοῦ μὲ τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ ναοῦ δεικνύουν, ὅτι ὁ Ἅγιος Κλήμης δέον νὰ καταταχθῆ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον, μεταξὺ τῶν μετὰ τὸν βον αἰῶνα μνημείων τῆς δευτέρας φάσεως αὐτῆς, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν προϊουστινιάνειον ἐποχὴν, ὡς δέχεται ὁ Jerphanion παρὰ τὴν χρῆσιν κογχῶν ἀντισφαιρικῶν τριγώνων καὶ τὴν ἀρχαιότροπον μορφήν τοῦ ἀνευ τυμπάνου τρούλλου ²⁾. Ἡ γνώμη τοῦ Weigand, κατατάσσοντος τὸν Ἅγιον Κλήμεντα — ὅπως ἄλλως τε καὶ ὁ Wulff — ὡς ἐκ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν γλυπτῶν εἰς τὰ τέλη τοῦ 7ου ἀρχὰς 8ου αἰῶνος, ³⁾ συμφωνεῖ περισσότερο πρὸς τὴν ἐκ τῆς τυπολογικῆς ἐξετάσεως κατὰ τὰς ἐποχῆν.

Κάτοψις Jerphanion.
Εἰκ. 17. Ναὸς Ἁγ. Κλή-
μεντος Ἀγκύρας. Κλ. 1:50

Τὸν 8ον αἰῶνα ὁ τύπος τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο ἀξιόλογα μνημεῖα, τὸν Ναὸν τῆς ἁγ. Θεοδοσίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸν τῆς Κοιμήσεως εἰς τὴν Νίκαιαν.

Ὁ Ναὸς τῆς ἁγ. Θεοδοσίας (Gül Tzami) εἶχε μέχρι ἐσχάτων παρανοηθῆ ὡς πρὸς τὸν τύπον αὐτοῦ, διότι καὶ ἐνταῦθα ἡ μεταγενεστέρα μετατροπὴ τῶν τόξων τῆς Βασιλικῆς μὲ τρούλλον εἰς τὰς καμάρας τοῦ σταυροειδοῦς ἐπεκτεινομένης μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ὡς ἔχουν σήμερον, ἐθεωρήθη ὡς ἀρχικὴ κατασκευή. Ὁ Brunon εἰς νεωτάτην μελέτην του ¹⁾ ἀποκαθιστᾷ ὀρθῶς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ναοῦ ὡς Βασιλικὴν μὲ τρούλλον. Ὁ ὑψηλῶν δια-

¹⁾ G. de Jerphanion, Mélanges d'Archéologie anatolienne (Mélanges de l'Université St. Joseph. T. 13), 1928, σ. 113 κ. ἐ., πίν. LXII-LXXIX.

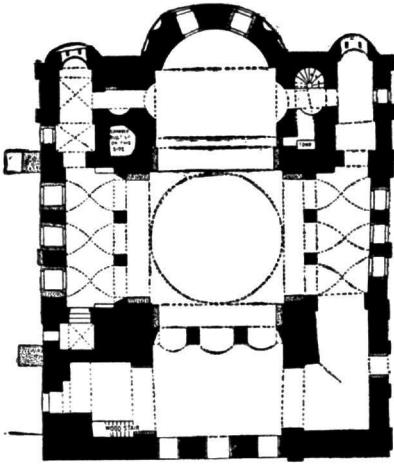
²⁾ Τὸ μὲ κοίλας πλευρὰς σχῆμα τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι δείγμα ἀρχαιότητος, ὡς ἀναφέρει ὁ Jerphanion, ἀλλ' ἰδιόζων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθα παρατηρεῖται καὶ εἰς ναοὺς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος (Ναοὶ Παντεπόπτου, Παντοκράτορος).

³⁾ Ed. Weigand ἐν Byz. Zeitschr., Bd. 32 (1932) σ. 372.

¹⁾ Brunon, Die Gül-Tjami von Konstantinopel ἐν Byz. Zeitschr., Bd. 30 (1929/1930) σ. 554 κ. ἐ.

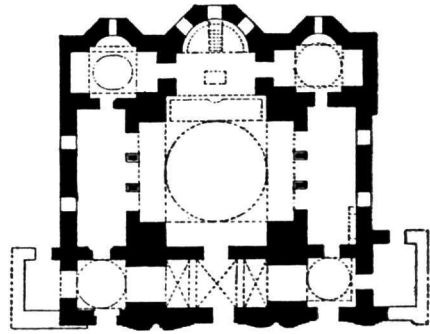
στάσεων ὠραῖος ναὸς εἶχε πιθανώτατα καὶ ἀρχικῶς χαμηλὰ ὑπερῶα, περιβάλλοντα ἀπὸ τὰ τρία μέρη τὸν ὑψηλότερον κεντρικὸν χῶρον, χωρὶς τοῦτο νὰ δύναται νὰ διαπιστωθῇ. Οἱ κίονες τοποθετημένοι εἰς τὸ μέσον τῶν μεγάλων πεσσῶν συντελοῦν, ὥστε τὰ τόξα τοῦ σταυροειδοῦς κέντρου νὰ σχηματίζονται ἀβιαθέστερα καὶ ἐλαφρότερα. Ὑπὸ τὰ καταπεσόντα σήμερον τουρκικὰ κονιάματα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακρίνονται τὰ ἐντοιχισθέντα μεγάλα, εἰς ἐπαλλήλους σειράς, παράθυρα, τὰ ὁποῖα καθίστων, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἁγ. Σοφίαν, ὅλως διατηρήτους τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ διατηροῦσι δὲ τὰ παράθυρα ταῦτα τὰ σχήματα τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας (εἰκ. 19), ἀρκετὰ ὁμοιος μὲ τὴν ἁγ. Θεοδοσίαν ὡς πρὸς τοὺς κυρίους χαρακτήρας τοῦ τύπου, ἔχει τὰς μορφὰς βαρύτερας. Εἶναι χαμηλῶν διαστάσεων, μὲ ὀλίγα ἀνοίγματα παραθύρων

Κάτοπις Millingen.

Εἰκ. 18. Ναὸς Ἁγ. Θεοδοσίας (Γκιουλ-Τζαμί). Κλ. 1:500.

Κάτοπις Wulff.

Εἰκ. 19. Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας. Κλ 1:500.

καὶ μὲ πλαστικότεραν διαμόρφωσιν τοῦ σταυροειδοῦς κέντρου, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν φέρει ἀετώματα προφανῶς μεταγενέστερα. Ὁ ναὸς οὗτος κατεστράφη χωρὶς τελείως νὰ ἐξετασθῇ ἢ νεωτέρα μελέτη τοῦ Schmit¹⁾ οὐδὲν προσέθεσεν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου. Ἀβεβαία μένει ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τῆς στεγάσεως τοῦ νόρθηκος καὶ τῶν γωνιῶν. Ἄν ὑπῆρχον ὑπερῶα εἰς τὰ πλάγια πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ταῦτα δὲν ἀπέκρυπτον ὀλόκληρα τὰ τύμπανα, ἀλλ' ἄφινον μέρος αὐτῶν ἐλεύθερον διὰ τὸν ἀπ' εὐθείας φωτισμόν, ὅπως εἰς τὰς ἄλλας Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον. Ὁ Wulff χρονολογεῖ τὸν Ναὸν εἰς τὸν 8ον ἀρχὰς

1) Th. Schmit, Die Koimesiskirche von Nikaia, Leipzig 1927.

9ου αϊ.). Ἡ γνώμη τοῦ Schmit, ὅτι ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν 6ον-7ον αἰῶνα, δὲν εὐρίσκει ἐπιδοκιμασίαν ²⁾).

Εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Νικαίας διαβλέπουν ὅλοι τὸ τελευταῖον μνημεῖον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον.

Ὅταν ὅμως ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου καὶ τὴν μεταλλαγὴν, ἣν ὑφίσταται εἰς τὴν δευτέραν αὐτῆς φάσιν, γίνεται καταφανές, ὅτι εἰς τὸν τύπον αὐτὸν περιλαμβάνονται καὶ οἱ τόσῃν ὁμοιότητα πρὸς τὸ Καχριεῖ ἔχοντες τρεῖς ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Ἐν τῇ *Κρίσει, Παναχράντου καὶ Παμμακαρίστου*, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Millingen δημιουργεῖ ἰδιαιτέρον τύπον, δίδων εἰς αὐτὸν τὸ ὄνομα ambulatory.

Ὁ Millingen ἀναγνωρίζει τὴν σχέσιν τῶν ναῶν αὐτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ἔν τούτοις τὸ τετράγωνον αὐτῶν σχῆμα καὶ ἡ ὁμοιομορφία τοῦ δυτικῆς τῆς πλάγιας, βόρειον καὶ νότιον, ἡ γωνίαν αὐτῶν εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι οἱ ναοὶ οὗτοι προήλθον ἀπὸ τοὺς περὶ ἓν κέντρον ὀκταγωνικοὺς τύπους τοῦ εἶδους τοῦ Σεργίου καὶ Βάχου ³⁾. Τὸ τετράγωνον ὅμως σχῆμα καὶ ἡ ὁμοιομορφία τῶν τριῶν τῶν ἀνεχόντων τὸν τροῦλλον, εἶναι ἀκριβῶς, ὡς εἶδομεν, ἔν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς δευτέρας φάσεως τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, παρατηρούμενον ἡδη ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Μαΐαφαρκίν.

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀρχαιοτέρων ἀντιπροσώπων τοῦ τύπου ἔχει θέσιν ὁ ἀρχαιότερος ἐκ τῶν τριῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἁγ. Ἐν τῇ *Κρίσει* (Χοτζᾶ Μουσταφᾶ Τζαμί) εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφὴν, ὡς τὴν ἀποκατέστησεν ὁ Millingen (εἰκ. 20) ἡ χρονολογία τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀποδίδεται εἰς τὸ τέλος τοῦ 6ου ἢ ἀρχὰς 7ου αἰῶνος (βλ. Wulff, Koimesis, σ. 152, Millingen, ἔ. ἀ., σ. 116). Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ σφύζεται εἰς τὴν πρώτην μορφὴν μόνον τὸ πρὸς δυσμὰς τῶν τριῶν μεγάλα χαρακτηριστικὰ παρὰθυρα εἰς τὸ τύμπανον αὐτοῦ καὶ κάτω οἱ δύο κίονες τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τῶν ἡρῶν ἠρῶνθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς κόγχας καὶ μετέβαλον τὴν ὄψιν τοῦ τύπου. Ὁ ναὸς στερεῖται ὑπερφῶν, πρὸς δυσμὰς δὲ αὐτοῦ ἐκτείνεται καὶ δεύτερος νάρθηξ, ὅπως εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῆς Πρωτευούσης.

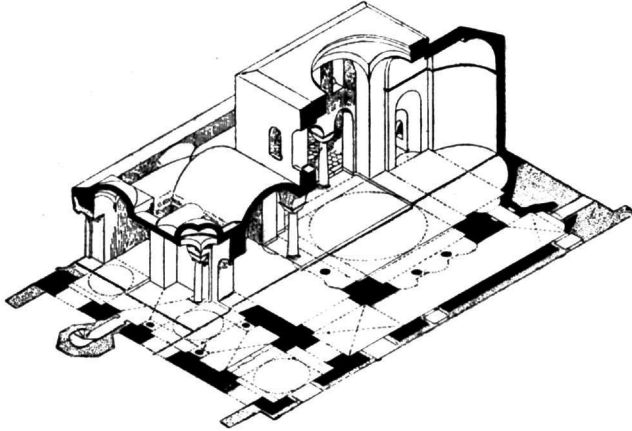
Ὁμοιότατος πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἐν τῇ *Κρίσει* εἶναι καὶ ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς *Παμμακαρίστου* (Φετχιέ), ὅπως ἀποκαθιστῶσιν αὐτὸν ὁ Millingen

¹⁾ Wulff, Die Koimesiskirche in Nicaia, τοῦ αὐτοῦ Altchr. u. byz. Kunst, σ. 451.

²⁾ E. Weigand, Deutsche Literaturzeitung 1927, σ. 2602 κ. ἔ.

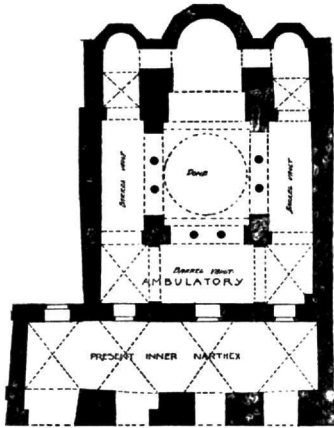
³⁾ Τὴν σχέσιν αὐτὴν δὲν δύναται τις ἀπολύτως ν' ἀρνηθῆ εἰς τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον ὄλων τῶν περιόδων, τονίζεται δὲ ὑπὸ τῶν Wulff καὶ Holzinger διὰ τὴν Ἁγ. Σοφίαν Κων/πόλεως: καίτοι κατ' ἐξοχὴν οἱ ναοὶ τοῦ τύπου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ Δαφνίου εἶναι οἱ παρουσιάζοντες τὴν πρὸς τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς σχέσιν σαφεστέραν.

(εἰκ. 21) καὶ ὁ Gurlitt,¹⁾ χρονολογούμενος πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνος²⁾. Παρὰ τὰς μετατροπὰς, ἃς ὑπέστη πρὸ καὶ μετὰ τὴν κατάκτησιν, ὁ κεντρικὸς χώρος

Κάτοπις Millingen.

Εἰκ. 20. Ναὸς Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρῖσει.
Κλ. 1:500.

Κάτοπις Millingen.

Εἰκ. 21. Ναὸς Παρμακαρίστου.
Κλ. 1:500

διατηρεῖ τὴν χαρακτηριστικὴν διάπλασιν τοῦ τύπου, διότι τὸ βόρειον καὶ νότιον τόξον σφίζονται εἰς τὴν ἀρχικὴν των μορφήν, μὲ τὸ τύμπανον καὶ τὰ παράθυρά των ἐλεύθερα ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν· μόνον οἱ κίονες κάτω ἔχουν ἀφαιρεθῆ, δι' ὃ καὶ ἡ θέσις των ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τοῦ Millingen εἶναι ἀβεβαία.

Ὁ νότιος τέλος ναὸς τῆς *Παραχράντου* (Φεναρι Ἰσα), τῆς ἄλλοτε Μονῆς τοῦ Λιβός, ὁ ἀφιερωμένος εἰς τιμὴν τοῦ Προδρόμου, ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὸν αὐτὸν τύπον, ὡς ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Pulgher³⁾, Wulff⁴⁾ καὶ Millingen⁵⁾. Ἡ ἀποκατάστασις αὕτη διεπιστώθη καὶ ἀπὸ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας, καθ' ὅσον ἀνοθεν τῶν τουρκικῶν τόξων πρὸς βορρᾶν, νότον,

¹⁾ Cornelius Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels (Berlin 1907) I, σ. 35 εἰκ. 80.

²⁾ Millingen, ἔ. ἀ., σ. 139.

³⁾ Pulgher, Les anciennes églises byz. de C/ple, Atlas, Vienne 1880, pl. IX, 3 καὶ σ. 26.

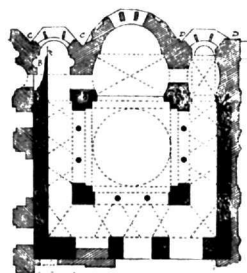
⁴⁾ Wulff, Die Koimesis in Nikaia, σ. 137, σημ. 3.

⁵⁾ Millingen, ἔ. ἀ., σ. 129, εἰκ. 36, 43, 47.

καὶ δυσμὰς ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἀρχικὰ τύμπανα, φέροντα τὰ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων ¹⁾. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν ὑπὸ μὲν τοῦ Wulff καὶ τοῦ Millingen θεωρεῖται ὁ νότιος ναὸς, ἦτοι ἡ Βασιλικὴ με τροῦλλον, ὡς ὁ ἀρχαιότερος ἐκ τῶν δύο, ἀναγόμενος εἰς τὸν 10ον αἰῶνα, ὑπὸ δὲ τοῦ Brunon, τοῦ ἐξετάσαντος τοὺς δύο ναοὺς τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς μετὰ τὴν πυρκαϊᾶν τὴν καταστρέψασαν τὸ μνημεῖον, χρονολογεῖται εἰς μὲν τὸν 10ον αἰῶνα (908) ἡ βορεία Ἐκκλησία, ἀποκαθισταμένη πεντάκλιτος, ἡ δὲ ἡμετέρα εἰς τὸν 12ον. Τοῦτο διεπίστωσεν ὁ Brunon ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς τοιχοδομίας καὶ ἐκ τῆς μορφῆς τῶν ἀψίδων καὶ τῶν παραθύρων.

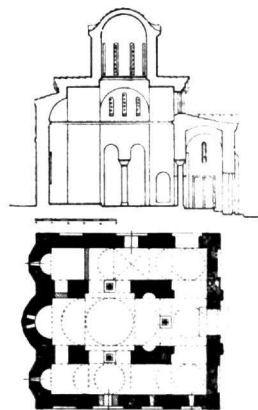
Ἄν ὁ νότιος ναὸς εἶναι πράγματι τοῦ 12ου αἰ. ἔχει μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, διότι μᾶς δεικνύει, ὅτι ὁ τύπος τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον ἐπιζει καὶ κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα, ἀλλ' εἰς μορφὴν πλέον παρηκμασμένην.

Ὡς τὸν τελευταῖον κρίκον τῆς ἀλύσεως τοῦ τύπου τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν μικρὸν ναὸν τῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσης Ἐλασσῶνος (εἰκ. 23), ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν Παλαιολογίον ἐποχὴν ²⁾. Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει μὲν τὰς μικρὰς διαστάσεις, τὰς ὑπερμέτρως στενὰς καὶ ὑψηλὰς ἀναλογίας καὶ τὰς ἰδιαζούσας ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς τῆς Παλαιολογίου ἐποχῆς, ὡς πρὸς τὸν τύπον ὅμως ἔχει τὴν συγκρότησιν τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον· διότι αἱ πλάγια καμάραι δὲν ἐκτείνονται καὶ ἀνωθεν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀλλὰ περιορίζονται εἰς τὸ πᾶχος τῶν πεσσῶν, τὰ δὲ πλάγια κλίτη περιζώνουν γύρω τὸν ναὸν χαμηλότερα, ἀφήνοντα ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ τρία μέρη τὰ τύμπανα τῶν μεγάλων τόξων. Ὁ ναὸς τῆς Ὀλυμπιωτίσης παρουσιάζει διαφορὰν ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους ναοὺς τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον εἰς τὴν μορφὴν τῶν πεσσῶν, οἵτινες ἐδῶ εἶναι ἐπιμήκεις ὡς τοῖχοι, καὶ εἰς τὸν περιορισμὸν τῶν διαμέσων κίωνων τῆς Βασιλικῆς με τροῦλλον εἰς ἓνα, ὅπερ ὀφείλεται εἰς τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ναοῦ. Οἱ τοῖχοι οὗτοι μεταξὺ ναοῦ καὶ πλαγίων κλιτῶν συνδέουν

Κάτομις Millingen.

Εἰκ. 22. Ναὸς Παναχράντου.

Κάτομις Σωτηρίου.

Εἰκ. 23. Ναὸς Ὀλυμπιωτίσης. Κλ. 1:500.

¹⁾ Brunon, Ein Denkmal der Hofbaukunst von Konpel ἐν Belvedere 1926, ἀρ. 51-52 εἰκ. 19-20. Τοῦ αὐτοῦ. L'église à croix inscrite à cinq nefs ἐν Ἐchos d'Orient 1927, σ. 17.

²⁾ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα Θεσσαλίας II' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ἐν Ἐπετηρίδι Βυζ. Σπουδῶν. Τόμ. Δ' (1927) σ. 313 κ. ἑ.

τὸν ναὸν τῆς Ὀλυμπιωτίσσης μὲ τὴν σειρὰν τῶν Παλαιολογείων ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης (Ἁγίων Ἀποστόλων, Ἁγίας Αἰκατερίνης, Ἁγίου Παντελεήμονος), τοὺς ὁποίους περιβάλλει ἀπὸ τὰ τρία μέρη χαμηλὰ ἐστεγασμένος τριμερῆς νάρθηξ, ὅπως τὰς Βασιλικὰς μὲ τροῦλλον. Ἐκεῖ ὅμως τὸ σταυροειδὲς κέντρον εἶναι ὁ γενικὸς ἐπικρατῶν κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα καθαρὸς σταυροειδῆς μὲ κίονας ναός. Ἡ προσθήκη τῶν ἑξωτερικῶν κλιτῶν εἰς αὐτοὺς εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον, ἧς λαμπρὸν παράδειγμα ὑπῆρχεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον ἀπὸ τῆς δευτέρας αὐτῆς φάσεως σχετίζεται πλέον λίαν χαλαρῶς μὲ τὴν Βασιλικήν. Τὰ χαμηλὰ καὶ ἐνιαῖα πλάγια κλίτη, ἅτινα ἐκληρονόμησεν ἐκ τῆς Βασιλικῆς, ἐνούμενα μὲ τὸν νάρθηκα μετατρέπονται εἰς εἶδος περιστυλίου. Τὰ πλάγια ὑπερῶα—ὅπου ὑπῆρχον—ἄφινον ἐλεύθερα ἐν μέρει τὰ τύμπανα τῶν μεγάλων τόξων μοιραίως οὐδεμία ἐκ τῶν Βασιλικῶν μὲ τροῦλλον τῆς δευτέρας φάσεως διέσωσε τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῶν πλαγίων κλιτῶν, οὕτως ὥστε τὸ ζήτημα τῶν πλαγίων ὑπερῶων νὰ μὴ διασαφίζεται πλήρως· τὸ παράδειγμα ὅμως τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ προστεθέντα ὑπερῶα δὲν κρύπτουν ὀλόκληρα τὰ τύμπανα, εἶναι διαφωτιστικόν.

Ἡ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον τῆς δευτέρας φάσεως μὲ τὸ τετράγωνον σχῆμά της, τὴν πλήρη ἰσορροπίαν τῶν μερῶν της καὶ τὸ πλαστικὸν κέντρον της εἶναι μορφικῶς ἀρκετὰ σύμφωνος πρὸς τὰ ἄλλα τρουλλωτὰ σύγχρονα οἰκοδομήματα, τυπολογικῶς ὅμως παρουσιάζει ἰδιάζοντα χαρακτηριστῆρα μὲ τὸν περιορισμὸν καὶ τὴν ὑψωσιν τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Ἡ διάπλασις αὕτη, εὐρισκομένη εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σταυροειδοῦς, ἔμεινε μέχρι τέλους ὡς ἔνδειξις τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν πρωτογενῆ μονόκλιτον τρουλλωτὸν ναόν.

Ἡ ἐπιβίωσις τῆς Βασιλικῆς μὲ τροῦλλον μέχρι τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἀπόδειξις, ὅτι ὡς τύπος ἔμεινεν αὕτη σαφῶς διακεκριμένη ἀπὸ τὸν σταυροειδῆ. Παρὰ τὴν συνένωσιν δὲ τῶν δύο τούτων τύπων εἰς τὴν Κων/πολιν ἢ Βασιλικὴ μὲ τροῦλλον οὔτε συνεχωνεύθη εἰς τὸν σταυροειδῆ οὔτε ἐξηφανίσθη. Ὁ κυριαρχήσας «σταυροειδῆς» ἔξαιρέσει τοῦ συνθέτου τύπου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠρύσθη εἰς τὰς ἄλλας χώρας καὶ εἰς τὰ ἄλλα αὐτοῦ εἶδη, ἀλλαχόθεν τὰς πηγὰς του, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης ταύτης.

ZUSAMMENFASSUNG. Der Urkern, von dem die Kuppelkirchen der byzantinischen Architektur ausgegangen sind, sind die schon während der hellenistischen Epoche angewandten viereckigen Kuppelbauten, die mit vier tiefen Arkosolien an den Wänden versehen waren. Als die zweite Grundform kann das frei ausgestaltete Kreuz mit Tonnen an den Kreuzarmen und Kuppel über der Vierung angesehen werden. Die Anwendung dieser Sakralbauten in Kirchen haben erstens zur Erweiterung derselben beigetragen und ferner zu Kombinationen geführt mit den vorhandenen architektonischen Systemen, d. h. mit den mit Emporen versehenen hellenistischen Basiliken, mit den gewölbten Basiliken und mit den vielkuppeligen orientalischen Bauten. Aus diesen Kombinationen sind die Typen der *Kuppelbasilika* und die verschiedenen Arten von Basiliken mit *eingeschriebenem Kreuz* hervorgegangen.

A. *Kuppelbasilika*. Dieser Typus, der durch die Kombination einerseits der hellenistischen Emporen-Basilika und andererseits des ursprünglichen viereckigen Kuppelbaues hervorgegangen ist, zeigt in seinem ersten Vorkommen (Ende des IV., Anfang des V. Jahrhunderts) die zwei Typen parallel verlaufend (Ilissos-Basilika). In der zweiten Hälfte des V. Jahrh. entwickelt sich der kombinierte Typus der Kuppelbasilika zusehends, wobei ein Teil der Basilika innerhalb des quadratischen Kuppelraumes mit eingeschlossen wird (Meriamlik, Kotza-Kalessi).

Den Höhepunkt in der Entwicklung dieses Typus', die vollkommene Verschmelzung beider Systeme verwirklicht die Hagia Sophia. Die Kuppelbasiliken, die später als die Sophienkirche erbaut sind, setzen und entwickeln die vorjustinianischen Kirchen des V. Jahrh. fort, aber nicht die komplizierte Zusammenstellung der Hagia Sophia. Sie haben zwar einen einheitlicheren Aufbau, denn sie tragen die Kuppel in der Mitte, aber das Gleichgewicht der beiden Systeme nimmt ab. Wir unterscheiden zwei Gruppen (oder Phasen): Bei der ersten Gruppe, die das Kotza-Kalessi als Vorläufer hat, herrscht die hellenistische Basilika vor, da sie durch Erweiterung der Tonnen nach Osten und Westen die Dimensionen der Kirche verlängert, dagegen sind die Seitentonnen sehr schmal und Bogenförmig, weil sie sich auf die kleine Dicke der Pfeiler beschränken und von den Schildmauern gedeckt sind. (S. Irene, Pirdop, Kasr-ibn-Wardan, Attalia, Myra, Baptisterium der Hekatopyliani). Bei der anderen Gruppe, die als Vorläufer das Meriamlik und die Ephesoskirche als Zwischenglied hat, sind die Seitentonnen tief, denn sie haben die Pfeiler in die Breite ausgedehnt und die Säulen an der Aussenseite

der Pfeiler aufgestellt; auf diese Weise wird das System der Kreuztonnen des ursprünglichen Kuppelbaues im Inneren der Kirche auffallend offenkundig (Sophienkirche von Saloniki, Meiafarqin, Kalender, Kahrié, Epirus).

Bei der Sophienkirche und Meiafarqin lässt sich durch die Auflösung der Pfeiler die Tendenz der Entwicklung vom einschiffigen Kuppelbau zum *Eingeschriebenen*, der als Vorstufe der eigentlichen «Kreuzkuppelkirche» gelten kann, erkennen. Dies verwirklicht sich vollständig beim *Kalender* in seiner ursprünglichen fünfschiffigen Form.

Doch ist zu bemerken, dass die Entwicklung des einschiffigen Kuppelbaues zum Eingeschriebenen nicht nur in dem kombinierten Typus erfolgen muss; vielmehr zeigt sich diese Entwicklung auch bei den einfachen, selbständigen Kuppelbauten, die seit dem V. Jahrh. vorhanden sind. Daher kann man sich der Meinung Wulffs kaum anschliessen, die Kuppelbasilika sei die einzige Quelle der Kreuzkuppelkirchen. Wulffs Meinung kann nur für die konstantinopolitanische Kreuzkuppelkirche zutreffen, die sich aus der Fünfschiffigen entwickelt hat (Kalender. Atik). Nach Millets Ausführungen sind die Merkmale der konstantinopolitanischen Kreuzkuppelkirche das besondere Travé des Altars und das genau gleichgewichtige Viereck des eigentlichen Naos. Beides ist charakteristisch für den Typus der Kuppelbasilika seit den epochemachenden Kirchenbauten von Hagia-Saloniki und El Hadra zu Meiafarqin. Abgesehen von den genannten Merkmalen weisen noch andere auf das Verhältnis der konstantinopolitanischen Kreuzkuppelkirche zur Kuppelbasilika hin, nämlich die hohen Dimensionen, die Westemporen, die über einander laufenden Festerreihen, die Halbkreise äussers an Stelle der Giebel. Diese Merkmale beobachtet man nicht bei den übrigen Arten von Kreuzkuppelkirchen, sodass man nicht den Ursprung aller Kreuzkuppelkirchen aus der Kuppelbasilika ableiten darf. Mit der zweiten Phase der Kuppelbasilika, die durch die zentrale Anordnung, die viereckige Form, die Gleichförmigkeit der vier Kreuztonnen und durch eine Art von Peristyl—Umlegung im höheren zentralen Kuppelraumes auf drei Seiten gekennzeichnet ist (Kahrié, S. Klement, Gül-Tzami, Koimesiskirche), hängen die drei Kirchen von Konstantinopel, die Andreaskirche ἐν τῇ Κρίσει, Pammakaristos und Panachrantos, zusammen, sodass man in diesen keinen besonderen Typus sehen kann, wie ihn Millingen eingeführt hat. Die Panachrantos, wenn sie wirklich dem XII. Jahrh. angehört, wie Brunov annimmt, ist dann einer der letzten Vertre-

ter der Kuppelbasilika, welche in einzelnen Beispielen weiterlebt, nach und nach entartend bis zum XIV. Jahrh. (Olympiotissa).

Dem zufolge überwiegt die hellenistische Basilika (lange Dimensionen, Seitenemporen, versteckte Seitenbogen) bei der ersten Phase der Kuppelbasilika, sie kommt bis zum beginnenden VII. Jahrh. vor. Die Kuppelbasilika der zweiten Phase verdankt ihre Ausgestaltung im Einzelnen dem Typus des eingeschriebenen Kreuzes, welcher in der Uebergangszeit in der byzantinischen Architektur Fuss zu fassen beginnt; indessen behält die Kuppelbasilika die Selbständigkeit ihres Typus' durch die Erhöhung und nicht weniger durch die Beschränkung des zentralen Kuppelraumes mittels der Schildmauern, endlich durch das Beibehalten der einheitlichen Seitenschiffe der Basilika. Die Seitenemporen decken, wo sie vorhanden sind, nicht die ganze Höhe der Seitenbogen.
